

Тамара Илић*
Јована Шијаковић**

ПИСМО СВ. ЕВСТАТИЈА СОЛУНСКОГ О ОСЛОБАЂАЊУ РОБОВА¹

У раду је најпре представљена (1) садржина писма и сродна разматрања старијих ујичајних писаца на тему робства, која су блиска Евстатиевом излагању. Затим је дао приказ (2) оштрије правно-историјској контекста ослобађања робова. Расветљава се и (3) улога и историјски едикциона, као тела коме је упућено писмо. Најослејку се разматрају (4) дипломатичке особине и оштрије карактер документа. Анализа узима у обзир својства епистографској коруса коме је писмо придружено, сачувана сродна правна документа и ауторову правну писменост у светлу његовој искуства у обављању царских писма при црквеној судској администрацији.

Кључне речи: Св. Евстатје Солунски (с. 1115 – с. 1195), писмо, ропство, манумисија, едикцион, прошекдик

Писмо које Св. Евстатје Солунски упућује „Светом едикциону“ сачувано је у корпусу његових писама (ер. 27)² и не садржи податке који би упутили на време када је тачно састављено. У излагању се издвајају три мања дела. Први и уводни део писма садржи осврт на настанак ропства и унижавајуће аспекте тако установљеног поретка међу људима. У другом делу налазимо појашњење ауторовог личног односа према сопственим робовима, а у трећем аутор налаже да његови робови добију слободу по његовој смрти, посезајући за одређеним дипломатичким формулама и називајући писмо које пише документом (ἔγγραφοv) који ће их заштити од било кога који би ту слободу пожелео да оспори.

* Научни сарадник, Византолошки институт САНУ, доцент, Правни факултет УНИОН, tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs.

** Научни сарадник, Византолошки институт САНУ, jovana.sijakovic@vi.sanu.ac.rs.

1 Истраживање објављено у овом раду финансирано је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Издање: *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, ed. F. KOLOVOU, München–Leipzig 2006, 79–80, надаље у тексту упућује се на њега као на Писмо (едикциону). О Писму едикциону, види и А. HADJINIKOLAU MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athènes 1950, 67, 111; А. KAZHDAN, S. FRANKLIN, *Eustathios of Thessalonica: The Life and Opinions of a Twelfth-century Byzantine Rhetor*, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Paris 1984, 166–167; R. BROWING, *Eustathios of Thessalonike Revisited*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 40, 1995, 88–89; KOLOVOU, *Die Briefe*, 132*–136*.

1. САДРЖИНА ПИСМА – ЛИТЕРАРНИ МОТИВИ И УТИЦАЈИ

1.1. Уводни део писма: начелна разматрања о ропству (ер. 27.1. 1–18)

1.1.1. *Насѣанак роѣсѣва*. (ер. 27, 1. 1–12) Аутор у уводу износи мисао да је човек саздан самодовољан (*αὐτάρκης*) у смислу да је сам способан да обави све што је потребно у животу. Тек након што је човек допустио себи мекуштво и неблаговремено старање о обавезама, уведен је и појам службе (*θητεία*). То је подразумевало да лењивци међу нама могу да живе лагодно док упосленици уместо њих носе терет њихових живота. Када су такве прилике прихваћене, отишло се и корак даље – човек је измислио ропство да би уживао непрекидно служење (*τὸ θητεῦν αἰώνιον*). Ропство (*δουλεία*) бива дефинисано као служба која је неплаћена и дуготрајна (*θητεία τίς ἀμισθός τε καὶ πολυχρόνιος*), као зло (*κακόν*) које не произилази из природе (*φύσις*) него из људске похлепе (*πλεονεξία*).

Већ код ранохришћанских писаца стоји да ропство није последица природног или богомданог поретка него је установљено од људи услед греха.³ Начелно одређење према природи те установе, није нужно праћено и зазивањем да се она укине, јер проповеди нису биле усмерене на уређење друштвеног поретка него на уређење личних живота, независно од тога у ком сегменту тог поретка се одређени живот одвија. Веровање да су сви људи једнаки у Христу (*Гал. 3.28*),⁴ није подразумевало очекивање да ће сви људи постати једнаки у земаљском поретку ствари.⁵ Од хришћана се није тражило да редефинишу друштвени поредак него себе кроз свест о истинском, вишем поретку по коме су сви људи створени по образу Божјем (*Посѣање 1.26*) и сви се њему имају уподобити (што последично може да утиче на друштвени поредак). Сходно томе и по оштрини чувени рани напад на ропство из хришћанског пера налазимо у контексту беседе⁶ којом се тумачи део *Књије ѣройоведникове* (2.7–11), као слика промашеног настројења једне конкретне личности. Поводом поседовања робова који су као део богатог а залудног живота поменути заједно са сточним благом, Св. Григорије Ниски између осталог каже:

3 За ранија разматрања ропства види R. SCHLAIFER, *Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 47, 1936, 165–204; P. GARNSEY, *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge 1999.

4 „Нема више Јудејца ни Јелина, нема више роба ни слободнога, нема више мушког ни женског, јер сте ви сви један (човјек) у Христу Исусу.“ (прев. Синод СПЦ).

5 Уп. *Нови завјей, I Јов. 5.19*: „Знамо да смо од Бога, и да свијет сав у злу лежи.“ (прев. Синод СПЦ), те упутство робовима и господарима у *Посланици Ефесцима 6.5–9* и *Посланици Колошанима 3.22–4.1*.

6 *In Ecclesiasten*, hom. 4, ed. P. ALEXANDER, *Gregorii Nysseni opera*, vol. 5, Leiden 1962.

(335.5–12) Ἐκτησάμην δούλους καὶ παιδίσκας. τί λέγεις; δουλεία καταδικάζεις τὸν ἄνθρωπον, οὐ ἔλευθέρα ἢ φύσις καὶ αὐτεξούσιος, καὶ ἀντινομοθετεῖς τῷ θεῷ, ἀνατρέπων αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῇ φύσει νόμον. τὸν γὰρ ἐπὶ τούτῳ γενόμενον, ἐφ' ὧτε κύριον εἶναι τῆς γῆς καὶ εἰς ἀρχὴν τεταγμένον παρὰ τοῦ πλάσαντος, τοῦτον ὑπάγεις τῷ τῆς δουλείας ζυγῷ, ὡσπερ ἀντιβαίνων τε καὶ μαχόμενος τῷ θεῷ προστάγματι. ἐπιλέλθαι τῶν τῆς ἐξουσίας ὄρων, ὅτι σοι μέχρι τῆς τῶν ἀλόγων ἐπιστάσις ἢ ἀρχὴ περιώρισται. ... (336.6–11) Ἐκτησάμην γὰρ δούλους καὶ παιδίσκας. ποίας, εἰπέ μοι, τιμῆς; τί εὔρες ἐν τοῖς οὐσι τῆς φύσεως ταύτης ἀντάξιον; πόσου κέρματος ἐτιμήσω τὸν λόγον; πόσοις ὀβολοῖς τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ ἀντεστάθμισας; πόσων στατήρων τὴν θεόπλαστον φύσιν ἀπενεπόλησας; Εἶπεν ὁ θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν. ... (337.13–14) ἀλλὰ τὸ βραχὺ βιβλίδιον καὶ ἡ ἐγγεγραμμένη συνθήκη καὶ ἡ τῶν ὀβολῶν ἀπαρίθμησις δεσπότην σε τῆς εἰκόνας τοῦ θεοῦ εἶναι ἠπάτησεν; ὦ τῆς ἀνοίας.

„Надавимо сам робове и робиње. (Књиџа њроџов. 2.7) Шта говориш? На ропство осуђујеш човека, чија природа је слободна и самовласна,⁷ и успостављаш законе противне Богу, поништавајући његов закон о тој природи. [Човека] који је настао ради тога да буде господар земље и који је од творца постављен за власт, тога подводиш под јарам ропства, као да се супротстављаш и дориш против дожанске одлуке. Заборавио си границе [своје] моћи, јер теби је власт ограничена на владавину бесловесним дићима ... *Надавимо сам робове и робиње*. По којој цени, кажи ми? Шта си у ономе што постоји нашао за противвредност те [људске] природе? На коју суму си проценио разум? Колико обола си одмерио као накнаду за лик Божји? За колико статера си пазарио догомодликовану природу? *Рече Бој: Начинимо човека њо нашем лику и њогодију (Посџање 1.26)* ... Но парче хартије, потписан уговор и предројавање обола обманули су те да си господар лика Божјег? О, безумља!⁸

На другом месту,⁹ у склопу тумачења Молитве Господње и „опраштања дугова дужницима“ на које су сви позвани, Св. Григорије узима за пример господара који је склон да се немилосрдно односи према сопственом робу и који у гневу заборавља да није природа човечанство поделила на робове и господаре, већ силништво (δυναστεία). За разлику од животиња односно од бесловесне природе (ἡ ἄλογος φύσις), која је по Господњем закону подређена човеку и чија је служба човеку код

7 У смислу поседовања слободне воље.

8 Цитати у чланку дати су у преводу Ј. Шијаковић ако није другачије напоменуто.

9 *De oratione dominica* 5.1189.22–36, eds. C. BOUDIGNON, M. CASSIN, J. SEGUIN, *Grégoire de Nysse. Homélie sur le Notre Père*, Paris 2018.

пророка Давида описана као *δουλεία* (Посланица 104.14), људско биће је оддарено слободном вољом. Стога се за случај ропства међу људима у истом одломку каже да је онај који је подјармљен по обичају и закону (*συνθηεία καὶ νόμῳ*) једнак по природном достојанству (*τὸ ἴσον ἔχει τῷ τῆς φύσεως ἀξιώματι*) своме господару.¹⁰ Родовласник није створио роба, нити му даје живот, нити је он извор телесних и душевних енергија које роб поседује.¹¹ То је уједно и објашњење на шта се тачно мисли када се каже да је Бог једини господар људи, господар „по природи“, како то стоји и у Евстатијевом писму (в. 1.1.2). Наиме, у оба контекста природно стање је оно које проистиче из стања уређеног Творцем свега. Свако нарушавање тог уређења услед људског деловања је неприродно.

Ближи Евстатијевом излагању по мотивима јесте одломак из беседе на Прву посланицу Коринћанима Св. Јована Златоустог:¹²

καὶ γὰρ αὐτάρκεις¹³ τῆ διακονία τῆ ἐαυτῶν ἐποίησεν ὁ Θεὸς, μᾶλλον δὲ καὶ τῆ τοῦ πλησίον. Εἰ δὲ ἀπιστεῖς, ἄκουε Παύλου λέγοντος· Ταῖς χρεῖαις μου, καὶ τοῖς

-
- 10 Први траг спора око (не)природности ропства налази се у Аристотеловој *Полиџици* 1.1253b 20–23, 1255a 1–5, где он извештава да наспрот његовом становишту по коме су неки људи по природи слободни, а неки по природи робови (*φύσει τινὲς οἱ μὲν ἐλεύθεροι οἱ δὲ δοῦλοι*), постоје и они који мисле да је противно природи да један човек господари другима, односно да је ропство последица обичаја, и да је као такво неправедно и представља насиље (*τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν (νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν)· διόπερ οὐδὲ δίκαιον· βίαιον γάρ.*). Ово друго становиште заступљено је и у каснијој стоичкој мисли која је била утицајна у Риму, види S. ŠARKIĆ, *Stoicka filosofija i promena društvenog i pravnog položaja goba u Rimu*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу*, 8, 1974, 361–376. У римском праву од краја II в. наилазимо на разликовање између *ius naturale* и *ius gentium* (види M. V. CROWE, *The Changing Profile of the Natural Law*, Leiden 1977, 43), при чему се на ропство гледало као на установу права народа, супротну природном праву (*Florentinus, Libro nono Institutionum*, D. I, 5, 4 пр.-1: *Libertas est naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut iure prohibetur. Servitus est constitutio iuris gentium, quia quis dominio alieno contra naturam subicitur.*). За расправу о донетима стоичког утицаја на римско право и различитом схватању природе код стоика, хришћана и римских правника види P. A. V. WAERDT, *Philosophical Influence on Roman Jurisprudence? The Case of Stoicism and Natural Law, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 36, 7, Teilband, 1994, 4851–4900, нарочито 4885–4886.
- 11 *Οὐτε παρὰ σοῦ γέγονεν οὔτε ἐν σοὶ ζῆ οὔτε τὰς σωματικὰς τε καὶ τὰς τῆς ψυχῆς ἐνεργείας παρὰ σοῦ λαβῶν ἔχει.*
- 12 *In epistulam I ad Corinthios 353.49–354.7, Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Opera Omnia*, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 61), Paris 1857–1866.
- 13 О личној аутаркији, у смислу самосталног опстајања у свим околностима, говори и Св. апостол Павле у *Посланици Филићанима* (4.10–11): *Ἐχάρην δὲ ἐν κυρίῳ μεγάλως ὅτι ἦδη ποτὲ ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν, ἐφ' ᾧ καὶ ἐφρονεῖτε ἡκαίρεισθε δέ. οὐχ ὅτι καθ' ὑστέρησιν λέγω, ἐγὼ γὰρ ἔμαθον ἐν οἷς εἰμι αὐτάρκης εἶναι.* О концепту самодовољности у античкој мисли види F. E. BRENK, *Sheer Doggedness or Love of Neighbor? Motives for Self-Sufficiency in the Cynics and Others*, *Illinois Classical Studies*, 27–28, 2002–2003, 77–96.

οὔσι μετ' ἐμοῦ ὑπῆρέτησαν αἱ χεῖρες αὐται. Εἶτα ὁ μὲν τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος καὶ τῶν οὐρανῶν ἄξιος οὐκ ἤσχυνετο μυρίοις ὑπηρετῶν· σὺ δὲ, εἰ μὴ πολλὰς περιφέρεις ἀνδραπόδων ἀγέλας, αἰσχροὺς εἶναι νομίζεις, οὐκ εἰδῶς ὅτι τοῦτο μὲν οὖν μάλιστα ἐστὶ τὸ κατασχῶνόν σε; Καὶ γὰρ διὰ τοῦτο καὶ χεῖρας ἡμῖν ἔδωκεν ὁ Θεὸς καὶ πόδας, ἵνα μὴ δεώμεθα οἰκετῶν. Οὐδὲ γὰρ χρεῖας ἔνεκεν τὸ τῶν δούλων ἐπεισῆχθη γένος, ἐπεὶ μετὰ τοῦ Ἀδάμ ἐπλάσθη ἄν καὶ δούλος· ἀλλ' ἀμαρτίας ἐστὶ τὸ ἐπιτίμιον, καὶ τῆς παρακοῆς ἡ κόλασις. Ὁ δὲ Χριστὸς παραγενόμενος, καὶ τοῦτο ἔλυσεν. Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἔστι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος. Ὡστε οὐκ ἀναγκαῖον τὸ δούλον ἔχειν.

„Бог је начинио [људе] самодовољним (αὐτάρκεις) у старању за сопствене потребе, штавише и [у старању] за ближњег. Ако пак не верујеш, чуј Павла кад каже: *Ποῦρεδαма мојим и οних κοји су са мном διλι ὑοслужιши οве руке [моје].* (Дела 20.34) Дакле, тај учитељ васељене и небеса достојан није се стидео да служи неиздрожнима, а ти сматраш да је срамота ако се не размећеш дрoјним чопорима робова, не знајући да је то оно што те заправо највише понижава? Та због тога нам је Бог дао и руке и ноге, да нам не би требале слуге. Род робова нипошто није уведен ради потребе, јер би [у том случају] са Адамом био саздан и род, али то је данак греху и казна за непослушање. Но Христос је својим доласком и ово разрешио. *У Хριστῷ Исусу нема роба ниῑи слοδοноῑ.* (Гал. 3:28) Стога поседовање роба није неопходност.“

У наставку проповеди (352.12–21), где говорник изражава и свест о томе да изречено слушаоцима свакако не пада лако, стоји да чак и када би посреди била неопходност, да нема разлога да то буде више од једног или два роба. Но ако их има више, свакако их не треба упослити око себе да би се угађало самом себи (θρῦπτόμενος). Једини прихватаљив разлог био би здрињавање (κηδόμενος) робова. У том случају их треба купити, обучити неком занату да би могли сами себе да издржавају (ἀρκεῖν ἑαυτοῖς) и потом ослободити.

О постанку ropства директно говори и одломак беседе истог писца на Посланицу Ефесцима:¹⁴

Εἰ δὲ τις ἔροῖτο πόθεν ἡ δουλεία, καὶ διὰ τί εἰς τὸν βίον εἰσῆλθε τὸν ἀνθρώπινον (καὶ γὰρ οἶδα πολλοὺς καὶ ἐρωτῶντας τὰ τοιαῦτα ἡδέως καὶ μαθεῖν βουλομένους), ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς ἐρῶ. Ἡ πλεονεξία τὴν δουλείαν ἔτεκεν, ἡ βαναυσία, ἡ ἀπληστία· ἐπεὶ Νῶε δούλον οὐκ εἶχεν, οὐδὲ Ἄβελ, οὐδὲ Σῆθ, ἀλλ' οὐδὲ οἱ μετὰ

14 *In epistulam ad Ephesios*, hom. 22, 157. 38–52, *Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Opera Omnia*, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 62), Paris 1857–1866.

ταῦτα. Ἀμαρτία τοῦτο τὸ πρᾶγμα ἔτεκεν, ἢ εἰς τοὺς πατέρας ὕβρις. (...) Εἶτα καὶ πόλεμοι καὶ μάχαι αἰχμαλώτους ἔλαβον.

„Ако би неко питао одакле ропство и због чега је ушло у људски живот (а знам многе који и радо питају о томе и желе да сазнају), рећи ћу вам: похлепа (πλεονεξία) је изродила ропство, простота, грабежљивост, пошто Ноје није имао роба, а ни Авељ, а ни Сит, али ни они који су дошли после. Грех је изродио ту ствар, поруга према оцима. (...) Потом су и ратови и битке донели заробљенике.“

Поимање ропства као противног природи човека који је од Творца створен способан да дрине сам о себи и уверење да ропство исходи из греха које срећемо у *Писму екдикциону* присутни су код знаменитих и утицајних хришћанских писаца, како показују издвојени примери. У сачуваним нацртима докумената о ослобађању робова уводни део такође садржи исказе о несагласју ропства са човеком каквим га је Бог створио, као и наводе о греху похлепе (πλεονεξία) или насиљу као узрочницима тог зла.¹⁵ Оно што је необично код Евстатијевог уводног приказа јесте сагледавање унајмљене службе као прелазног стадијума на путу деградације који врхуни у измишљању ропства, „дуготрајне и неплаћене службе“. Наиме, ослањање на плаћене слуге аутор већ представља као извесни степен искварења човека. Та мисао се огледа и у његовом дивљењу хомерским јунацима када сами себи спремају јело и старају се о другим свакодневним потребама.¹⁶ Аутор са поносом говори о плодовима које је узгојио својим рукама у свом врту.¹⁷ Критикује монахе које избегавају да обављају физичке послове понашајући се као да немају руке и ноге.¹⁸ Одраз старовременског идеала, који претпоставља једноставнији живот и људе

- 15 У питању су обрасци ἄκτος ἐλευθερίας ψυχάριον (IX), *Μεσαιωνικῆς βιβλιοθήκης*, т. 6, ed. К. ΣΑΘΑΣ, Βενετία 1877, 617–618; ἄκτος εἰς ἐλευθερίαν ψυχάριον (XXXVIII), ed. G. FERRARI, *Fomulari notarili inediti dell'eta bizantina*, cod. Vat. gr. 86, *Bulletino dell' Istituto Storico Italiano*, 31, 1910, 63–64; ἄκτον ἐλευθερίας (XIII), eds. D. SIMON, S. TROIANOS, *Dreizehn Geschäftsformulare, Fontes Minores*, 2, Frankfurt am Main 1977, 294; εἰς ἀπελευθέρους δοῦλους, ed. A. DAIN, *Une formule d'affranchissement d'esclave, Revue des études byzantines*, 22, 1964, 238–239. Уп. прилог, ставке а) и б).
- 16 E. CULLHED, *Achaean on Crusade, Reading Eustathios of Thessalonike*, eds. F. PONTANI, V. KATSAROS, V. SARRIS, Berlin 2017, 285.
- 17 *Epistula 29.24–26*, ed. F. KOLOVOU, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, München–Leipzig 2006: οὐ πλανήτις, οὐκ ἀγοραία, οὐ δημόσιον ἀγαθόν· ἐμὸν τὸ μέλημα· χεῖρὸς ἐμῆς μέλημα.
- 18 153.5–6: τοῦ δὲ ἀσκητηρίου ὄντες παντελῶς ἀπρακτοὶ ἀποκαρτεροῦσιν, ὡς εἰ καὶ ἄχειρες ἦσαν καὶ ἄποδες. Уп. и елементе Евстатијевог приказа трудољубивости у практичним пословима која је красила Светог Филотеја Опискиског истакнуте у G. MERIANOS, *More than a Shepherd to his Flock: Eustathios and the Management of Ecclesiastical Property, Reading Eustathios of Thessalonike*, eds. F. PONTANI, V. KATSAROS, V. SARRIS, Berlin 2017, 318–319.

који су више владали собом будући да су настојали да сами носе сав терет свог постојања, Евстатије успева да пронађе и код цара који није штедео ни своје руке¹⁹ ни своје ноге²⁰ тешких напора. Цара Манојла Комнина у посмртном слову велича зато што, по угледу на Христово самопрегалаштво (τὸ αὐτουργόν) и самосталност у пословима (τὸ ἐν ἔργοις αὐτοδιάκονον), није желео да добро извршава рукама других.²¹ Бројна места у његовим делима сведоче да је сматрао да је прегалаштво конститутивно за човека.²²

1.1.2. *Поредак међу људима.* (ер. 27, l. 12–18) Аутор даље у тексту писма пише да би било догоугодно поново успоставити исконску слободу (τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν) за све људе, чиме би се искупио грех похлепе братством (ἀδελφότητι), које је за разлику од греха природно (φυσικῆ). Људи су као робови пред Богом једнаки, односно Бог је по природи (φύσει) господар људи. Да би се удостојили Божије милости, људи треба да буду достојни да се називају браћом, а не да брат драта унижава спуштајући га „са висине једнакости (ἐκ τοῦ τῆς ἰσότητος ὕψους) у јаму ропства (εἰς δουλείας βάραθρον)“.

Изворна једнакост (ἰσότης) људи, у смислу да су сви, иако различити по многим особинама, баштиници истог божанског лика, да је свима дата слобода да се уподобе Богу и да су сви једнаки у Цркви као Телу Христовом,²³ честа је тема у хришћанским проповедима које се тичу поремећених међуљудских односа. Истиче се да су се у људску заједницу с временом увукле различите поделе које су умањиле свест људи о суштини која их уједињује и обавезује на узајамну подршку. Тако Св. Григорије Назијански, у беседи којом позива на здрињавање невољника,²⁴ говори о тиранији змије (35.889.44-892.18) која стално подбуњује осioniје против слабијих и о похлепи која је осакатила племенитост природе, захвативши и закон (καὶ τὸ τῆς φύσεως εὐγενὲς πλεονεξία κατέτεμε, προσλαβοῦσα καὶ νόμον), која је крива и за изгубљену исконску слободу и за друга зла која су се намножила међу људима отуђеним једни од других (35.892.25–31):

Ἀλλὰ σὺ βλέπε μοι τὴν πρώτην ἰσονομίαν, μὴ τὴν τελευταίαν διαίρεσιν· μὴ τὸν τοῦ κρατήσαντος νόμον, ἀλλὰ τὸν τοῦ κτίσαντος. Βοήθησον κατὰ δύναμιν τῆ

19 *Epitaphius in imperatorem Manuelem I Comnenum*, 54.1–18, *Not Composed in a Chance Manner*, ed. E. BOURBOUNAKIS, Uppsala 2017.

20 *Ibid.*, 60.

21 *Ibid.*, 61: Οὐ γὰρ ἤθελε χερσὶ μὲν ἑτέραις ἐκπνεῖσθαι τὸ καλόν.

22 Види издвојене примере у KAZHDAN, FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 162–163.

23 K. THRAEDE, 'Gleichheit', *Reallexikon für Antike und Christentum*, 11, Stuttgart 1981, 122–164; R. KLEIN, *Die Haltung der kappadokischen Bischöfe Basilius von Caesarea, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa zur Sklaverei*, Stuttgart 2000, 44 sqq., 123 sqq., 174 sqq.

24 *De pauperum amore* (orat. 14), *Sancti Patris Nostri Gregorii Theologi Opera*, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 35), Paris 1857.

φύσει, τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν τίμησον, αἰδέσθητι σαυτὸν, συγκάλυψον τῷ γένει τὴν ἀτιμίαν, ἐπάρκεσον τῇ νόσω, τὴν ἔνδειαν παραμύθησαι.

„Но мој ти је савет да гледаш на првобитну равноправност, а не на потоњу раздеобу, не на закон владара, него на онај Створитеља. Помози природи колико си кадар, поштуј исконску слободу, покажи самопоштовање, закопрени дешчашће [људског] рода, помози у болести, ублажи оскудицу.“

Због грехова, који нагризају људску природу и који су учинили да људско друштво буде искидано многим нишама и устројено на основу људске власти, проповеди садрже позив свима да имају на уму да су синови једног Оца. Стога једни друге треба да посматрају кроз то братство, кроз заједничко и истоветно назначење (уподобљење Богу), а не кроз делатност или иметак који их је запао у животу. Напомињањем да друштвена неједнакост бива по Божјем допуштењу, које људима не мора бити докучиво, настоји се одагнати завист код злосрећнијих, да не мрзе на браћу своју.²⁵ С друге стране, они којима је дата земаљска моћ позивају се на свест о томе да је Бог као творац људи једини истински господар (δεσπότης), те да служба њему захтева да се према другом човеку одиста и односе као према брату. Једнакост – која испод свих спољних разлика и друштвене хијерархије чини суштинско ткање људског рода и његову спасоносну спону – остварује се у заједници, односно на људима је да ту једнакост једни другима признају и уваже. Чувен је пример код Св. Василија Великог:²⁶

Ὡστε κἂν ὁ μὲν δεσπότης, ὁ δὲ οἰκέτης λέγῃται, ἀλλ’ οὖν πάντες καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμοτιμίαν, καὶ ὡς κτήματα τοῦ πεποικηκότος ἡμᾶς, ὁμόδουλοι.

„Стога премда би се рекло да је један господар, а други род, сви смо ми сходно томе што смо међу собом једнаки по части, и као власништво онога који нас је створио, подједнако родови.“

О важности коју носи појам ἰσότης и сам аутор *Писма екдикиону* на другом месту²⁷ пише:

25 Уп. такво место код самог Евстатија, *Sermo 5.724–750, Reden auf die grosse Quadragesima*, ed. SCHONAUER, Frankfurt 2006.

26 *De spiritu sancto 20.51.27–31*. ed. B. PRUCHE, *Basile de Césarée. Sur le Saint-Esprit*, Paris 1968.

27 *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, 35.9–12, 17–18, ed. K. METZLER, Berlin 2006.

... οὐκ ἔστιν οὔτε ἀδελφότης οὔτε φιλία οὔτε κοινοβιαρχία οὔτε ἄλλη τις κοινωνία (καὶ οὐ λέγω μόνον τὴν πνευματικὴν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἑτεροίαν), ἐν ἧ οὐκ ἔστιν ἰσότης ἔλλογος καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἰσηγορία. ... ἐχρῆν σε προσφερόμενον ἅπασι, ὡς ἔπρεπεν, ἀποκαθιστᾶν ἕκαστον ἀδελφόν, ἔνθα ἔδει.

„... нема братства нити љубави нити монашке нити неке друге заједнице (и не говорим само о духовној, већ и о свакој другој) у којој нема разумне једнакости и стога и једнаких права. ... треба да се опходиш према свима како приличи, да сваког брата вратиш на положај који доликује.“

1.2. Средишњи део писма: живот Евстатијевих робова (ep. 27. l. 18–27)

У складу са својим ставовима аутор истиче да робове који су били код њега према раније установљеном поретку није посматрао другачије него седе, будући да је „сваки човек по природи слободно диће“ (φύσει γὰρ ἐλεύθερον ζῶον ἅπας ἄνθρωπος²⁸). Стога и не жели да они по његовој смрти доспеју код другог господара. Док је жив диће под његовом заштитом (κηδεμονία) као и обично, при чему изражава сумњу да би бољу заштиту уживали код властитих родитеља да су остали код куће (οἴκαδε μένοντες).

У писму се не наводи шта су била задужења робова о којима је реч. Но може се претпоставити да се радило о испомоћи у свакодневним обавезама било административне било личне природе.²⁹ Чини се да Евстатије говори о наслеђу када каже да су робови доспели у његово власништво по устаљеном поретку, но истиче да се опходио према њима са бригом и поштовањем.³⁰ Слутња да им је код њега

28 Уп. D. I, 5.4 pr.-1, наведене у нап. 10, и верзију у *Εὐσταθίου*, XXXVII, 2–3 = *Синџаима Маџије Власџара*, Δ – 11: καὶ ἐλευθερία μὲν ἔστιν, εὐχέρεια φυσικὴ, ἕκαστῳ συγχωροῦσα πρᾶττειν ἃ βούλεται, εἰ μὴ νόμος ἢ βία κωλύει· δουλεία δὲ ἔστιν, ἐθνικοῦ νόμου διατύπωσις, καὶ πολέμων ἐπίνοια, ἐξ ἧς τις ὑποβάλλεται τῇ ἐτέρου δεσποτεία, ὑπεναντίως τοῦ φυσικοῦ νόμου· ἡ γὰρ φύσις πάντας ἐλευθέρους προήγαγεν. В. II, 3, 32 = D. L, 17, 32: Πρὸς μὲν τὸν πολιτικὸν νόμον οὐδέν εἰσιν οἱ δοῦλοι, πρὸς δὲ τὸν φυσικὸν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἴσοι εἰσίν.

29 Робови везани за црквену земљу нису могли бити отуђени, нити су били предмет наследства црквених лица, за разлику од робова који су били у њиховој личној служби, Y. ROTMAN, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, transl. J. M. TODD, Cambridge–London 2009, 147. Већина робова у приватном поседу, који се помињу у збирци извода из пресуда сачињеној у XI веку (*Πεῖρα*), били су послуга, кувари, писари или настојници, H. KÖPSTEIN, *Skaven in der „Peira“*, *Fontes Minores*, 9, 1993, 11.

30 За примере где се наводи начин стицања видети прилог, ставка f) и документ у C. ROGNONI, *Disposer des hommes dans la Sicile du XIIe siècle: deux documents grecs inédits*, *Néa 'Ρώμη. Rivista*

било боље него да су остали код куће, оставља могућност да су страног порекла.³¹ Монаси и црквена лица робове су могли добити на дар, купити, разменити или наследити. Случајеви поседовања робова у црквеним круговима срећу се током читавог византијског периода,³² иако су постојали опречни ставови, па и изричите забране. Таква је и поука *Завештања* Св. Теодора Студитског из 826. године:³³

Οὐ κτήση δοῦλον. οὔτε εἰς τὴν οἰκείαν χρεῖαν, οὔτε εἰς τὴν οἰκείαν μονήν, οὔτε εἰς ἀγροῦς, τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονότα ἄνθρωπον· τοῦτο γὰρ μόνοις τοῖς ἐν τῷ βίῳ συγκεχώρηται, ὡς ὁ γάμος·

„Нећеш поседовати роба ни за личну употребу, ни за потребе манастира, ни за поља, јер је човек створен по лику Божјем; то је наиме дозвољено само онима у [световном] животу, као и брак.“

Термин који Евстатије употребљава за своје робове, ψυχάρια, јавља се у хеленистичком периоду,³⁴ а у византијским изворима постаје учестао тек у X и XI веку.³⁵ Ротман (Youval Rotman) изражену употребу тог термина повезује са важним померањем перспективе о којем сведоче наративни извори настали у периоду између IX и XI века.³⁶ Наиме, тада су забележене прве приповести које узимају у обзир перспективу роба и које обрађују тензију између служења Богу и служења људском господару (што је у ранијем периоду хармонизовано: служба људском господару је била „само по телу“³⁷ и није представљана као препрека на духовном путу). Ротман сматра да позитивни призивок дословног значења „душица“ упућује на веће уважавање личности роба што држи за општу карактеристику датих векова, која

di ricerche bizantinistiche, 9, 2012 (= *Χρόνος συνήγορος. Mélanges André Guillou*, II, éd. L. BENOUE, C. ROGNONI, Roma 2013), 150, те манумисију у тестаменту Евстатија Воиле, издање: P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1972, № 1, l. 192.

31 Види 2.1.

32 HADJINICOLAOU MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves*, 37–38, 48–50; KÖPSTEIN, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, 108, ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 147–148.

33 *Testamentum*, 4 (1817.53–56), *Sancti Patris Nostri Theodori Studitae Opera Omnia*, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 99), Paris 1860. Исто правило преузима и типик Св. Атанасија Атонског (31.) за манастир Велику Лавру на Светој гори (973–975. год.), уп. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, eds. J. THOMAS, A. CONSTANTINIDES HERO, Washington 2000, № 13.

34 E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Cambridge 1914, 1182, s. v.

35 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 185, 188. Уп. P. ZEPOS, «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 1981, 17–28.

36 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 163.

37 По угледу на *Посланицу Колошанима* 3:22 (Οἱ δοῦλοι, ὑπακούετε κατὰ πάντα τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις...).

исходи како из историјских и политичких околности тог периода, тако и из тенденција присутних у претходним вековима. Он истиче да су, с једне стране, и сами Византинци чешће допадали ропске судбине у сукобима с Арапима, при чему је са јачањем заједничког хришћанског идентитета расла и одговорност према хришћанским заробљеницима. Са друге стране, роб је бивао све мање приватно власништво а више личност и с аспекта законских померања, будући да су се царски закони развијали у смеру ограничавања располагања господара робом (кроз права робова на брак, породицу, азил, сачињавање опорукe, сведочење),³⁸ односно с временом је све више јачао уплив царских власти на приватне односе уопште (у настојању да се приватни поданици преведу у царске поданике).³⁹

Поред ослобођења робова које је одређено да наступи по смрти власника, постојали су и случајеви где је власник ослобађао робове још за свог живота.⁴⁰ Након таквог ослобођења однос ослобођеника и бившег господара (*џаирона*) није се завршавао него је обично преузимао неку нову форму зависности.⁴¹ Манумисија није аутоматски значила и бољитак за ослобођене робове, поготово ако су после ослобођења остављени без икакве заштите или подршке.⁴² Забележено је и одбијање ослобођеника да напусти домаћинство по ослобођењу јер није имао куда да оде.⁴³ Поменуто је да Св. Јован Златоусти саветује својој пастви да робове оспособе за неки занат, односно да се власници побрину да њихови штићеници имају од чега да живе као ослобођеници.⁴⁴ Писмо *екдикиону* не садржи белешку о додељеном или постојећем пекулијуму Евстатијевих робова⁴⁵ и у том смислу остаје нерасветљено шта је Евстатије наменио својим робовима као ослонац у будућој егзистенцији.

38 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 171–172. Види одељак 2.1.

39 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 176, 178–179.

40 Види одељак 2.2.

41 Ради се о односу између патрона и клијента, који вуче порекло из римског права, и правима и обавезама из тог односа. Види С. Ј. VI, 3–8. Види и ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 124–128. Ни слободан статус није обећавао благостање, штавише у појединим случајевима слободни људи су сами себе продавали у робље, што је најзад законом забрањено на прагу 10. века, о томе ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 25, 175; уп. одељак 2.1. Уп. и приказе Евстатијевог виђења друштвених прилика у KAZHDAN, FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 149–150, 165–167; M. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995, 85, 191.

42 K. HARPER, *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011, 192–193; C. L. DE WET, *Preaching Bondage. John Chrysostom and the Discourse of Slavery in Early Christianity*, Oakland 2015, 22.

43 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 127.

44 Добар пример старања господара о ослобођеним робовима видљив је у тестаменту Евстатија Воиле, види LEMERLE, *Cinq études*, № 1, I. 216–17, 220–21.

45 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 124, пише да таква располагања обично нису део засебних докумената о ослобођењу, већ тестаментa.

1.3. Завршни део писма: диспозиција (ер. 27. l. 28–41)

У завршном делу писма аутор одређује да ће његовим робовима бити дата слобода по његовој смрти, те да ће им као слободним Ромејима бити дозвољено да живе где год желе. Нико од његових сродника по крви, ни другачије са њим повезаних лица или познаника неће полагати право на њих као робове. Свако ко би се томе супротставио, супротставио би се свеправедној и богоугодној вољи и стога му ваља знати да ће бити суочен са неуспехом у свему и клетвом великога Бога. И поред тога што је овај његов документ довољан ослобођенима (τοῦ παρόντος ἐγγράφου μου ἀρκέσοντος αὐτοῖς) у сврху потпуне сигурности (ἀντὶ ἀσφαλείας ἀπάσης) за случај да неко пожели да их врати у ропски статус, због додатне потврде (πλείονα βεβαίωσιν) Евстатије жели да документ буде обзнањен (ἐμφανίζω)⁴⁶ у Светом едиктиону, ради правне заштите његових робова, тих и тих (δεῖνα καὶ δεῖνα), у случају да неко пожели да осујети њихову слободу после његове смрти. Овде се заправо сусрећемо са низом формула типичних за сродне правне исправе, о чему ће бити речи у последњем одељку (4).

2. ИСТОРИЈСКО-ПРАВНИ КОНТЕКСТ

2.1. Опште напомене

Иако је правни положај робова већ на почетку развоја византијског права био другачији него у античко време,⁴⁷ прва већа измена закона догодила се у време владавине Македонске династије (867–1056). Новелама цара Лава VI Мудрог (886–912) робови у власништву државе стекли су право да располажу својим стварима,⁴⁸ робови који су тестаментом манумитирани, чак и без сазнања о свом ослобођењу, добили су тестаментарну способност и друга овлашћења која припадају

46 О инсинуацији (завођењу документа у званични регистар) и поступку овере види одељак 2.2.

47 Види опште студије и прегледе о ропству у византијском периоду: А HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Athènes, 1950; Н. KÖPSTEIN, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Berlin 1966; Y. ROTMAN, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, transl. J.-M. TODD, Cambridge–London 2009; “Slavery“ (О. PRISAK), *Oxford Dictionary of Byzantium*, eds. А. KAZHDAN et al., Oxford 1991; G. PRINZING, On Slaves and Slavery, *The Byzantine World*, ed. P. STEPHENSON, London – New York, 2010, 92–102; G. PRINZING, Slavery in Byzantium from 566 until 1453, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Round tables*, eds. В. KRSMANOVIC, LJ. MILANOVIĆ, Belgrade 2016, 176–181.

48 *Novella Leonis* (даље: NL) 38. Издање: *Les Novelles de Léon VI le Sage, texte et traduction*, eds. P. NOAILLES, А. DAIN, Paris 1944. Правило се односи на царске робове, који су очигледно били бољег положаја од робова у приватном власништву. О томе, HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches*, 25; KÖPSTEIN, *Sklaven in der „Peira“*, 9–10.

слободнима;⁴⁹ за време Лавовог сина, цара Константина VII Порфирогенита (913–959) донета је новела,⁵⁰ која је јемчила ослобађање робова оних лица која умру не оставивши тестамент. Правни положај робова овог периода, дакле, према претходно реченом, поред права коришћења код неких робова обухвата и стицање пекулијума (*peculium*, τὸ πεκοῦλιον), најчешће ствари за личну употребу.⁵¹ Деликтна способност робова забележена је у неколико одељака Епархове књиге (912),⁵² у којој се робови појављују као златари (II), трговци свиленом одећом (IV), трговци сировом свилом (VI) и сапунџије (XII). Ти случајеви су другачији од оних у којима господар одговара за деликт роба којег је укључио у трговину сировом свилом и у производњу (сушење) свиле,⁵³ које су у складу са режимом одговорности господара за деликт роба у *Еклоји* (VIII век).⁵⁴

Поред робова, посебан предмет законодавства били су ратни заробљеници, о чијем приливу се у изворима налазе бројни подаци.⁵⁵ У *Еклоги* се помиње роб који је био у ратном заробљеништву и непријатељу нанео штету, који се због свог подвига ослобађао.⁵⁶ У истом правном извору налази се одредба о слободном човеку који је заробљен од стране непријатеља и продат као роб. Такав човек ће моћи да се ослободи откупом, плаћањем цене коју договори са власником; уколико нема средстава, могуће је да остане код господара као најамник (μισθιος) док не заради износ који је потребан за ослобођење. Новела цара Јована Цимискија⁵⁷ о продаји

49 NL 37.

50 *Ius graecoromanum*, t. III, eds. P. ZEPOS, J. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint), 279; уп. HADJINIKOLAUMARAVA, *Recherches*, 26; PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 176–77.

51 Посредно о огрешењу господара о пекулијум робова сведочи Евстатије у *Sermo 5.252–258, Reden auf die grosse Quadragesima*, ed. SCHONAUER, Frankfurt 2006; уп. FRANKLIN, KAZHDAN, *Studies on Byzantine Literature*, 165; HADJINIKOLAUMARAVA, *Recherches*, 57.

52 Издање: *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, ed. J. KODER, Vienna 1991. Прописују се казне за деликт златара, слободног и роба (II, 8), као и казне за сапунџију, слободног и роба, који крше прописе струке (XII, 9). О овој теми, HADJINIKOLAUMARAVA, *Recherches*, 46–47; PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 180.

53 *Епархова књига*, VI, 7, VIII, 13. Уп. HADJINIKOLAUMARAVA, *Recherches*, 46–47.

54 Види *Еклога*, XVII, 12 говори о одговорности господара за крађу коју је учинио његов роб. Господар је дужан, уколико жели да задржи таквог роба, да надокнади штету покраденом, у супротном, може му препустити свог роба у пуно власништво. Ова одредба налази се у Епанагогама и Прохирону али не и Василикама. О томе, PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177–78.

55 Код HADJINIKOLAUMARAVA, *Recherches*, 40; 88, описани су подаци које доноси Скилица (*Synopsis historiarum*, 250.56–57), Теофанов Настављач (*Theophanes Continuatus*, издање I. BEKKER, 233) и Ана Комнина (*Алексијада*, 7, 4, 4).

56 *Еклога*, VIII, 4, 1. Роб који је побегао из ратног заробљеништва, али који није оштетио непријатеља у државном интересу, остаје у ропском положају пет година. Такође, прописано је да ће роба који у заробљеништву дезертира, а затим се покаје, доживотно остати роб, *Еклога*, VIII, 4, 2. Види, PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177.

57 F. DÖLGER, A. MÜLLER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453: Regesten von 867–1025*, München 2003, № 754; ново издање и коментар: M. VUČEVIĆ, *Die*

ратних заробљеника описује како сваки војник, независно од положаја у војсци, може продавати и поклањати своје заробљенике, који су део ратног плена, без плаћања пореза (κοζιέρκιον). Улазак заробљеника у имовину трећег лица, поклоном, продајом или на други начин, праћен је успостављањем пореске обавезе.⁵⁸

Робови странци су актуелна тема у законодавству све до краја XI века. У том периоду, 1095. године,⁵⁹ донета је позната новела цара Алексија I Комнина (1081–1118). Како се у њеном тексту каже, уобичајила се правна несигурност у погледу положаја робова „Бугара и њима сличних“, који долазе у Цркву Свете Софије да докажу своју слободу од рођења, уз помоћ сведочења два сведока.⁶⁰ Том захтеву противили су се њихови грчки господари, који су уз јемце доказивали супротно.⁶¹ Након доношења новеле из 1095. године, такви робови-странци, у спору са својим господаром доказаће слободу на основу заклетве два сведока, јер „униженима и немоћнима ова заповест дарује помоћ, и није изложена ради моћних и знатно јачих“.⁶²

Други разлог за доношење поменути новеле, како се наводи, представља околност да се венчавање таквих лица сматрало њиховим ослобођењем, што је такође доводило до спорења.⁶³ Брачне заједнице робова биле су дозвољене, а као тема законодавства појављују се само случајеви када су супружници различитог

Novelle des Kaisers Iōannēs I. Tzimiskēs über das auf versklavte Kriegsgefangene zu entrichtende Kommerkion, *Fontes Minores*, 12, 2004.

- 58 То је неке истраживаче навело на закључак да заробљеник постаје роб од тренутка када се за располагање над њим плаћа порез. О Новели Јована Цимискија, ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 45; HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches*, 89; PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177, 179.
- 59 Издање *Jus Graecoromanum*, t. I, eds. P. ZEPOS, I. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint), 341–343, и F. DÖLGER, A. MÜLLER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453: Regesten von 1025–1204*, München 2003, № 1177. О Новели Алексија Комнина из 1095. године, види Н. KÖPSTEIN, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Berlin 1966, 122; KÖPSTEIN, *Skaven in der „Peira“*, 20–21; BROWNING, *Slavery in Byzantine Empire*, 51–52; HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches*, 54, 106; ANGOLD, *Church and Society*, 411; KAZHDAN, FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 166–167; ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 142–44.
- 60 Позната је историјска позадина доношења Новеле. У њеном тексту приповеда се о патријарховој петицији, у којој је у жалбеном тону писао да велики број робова долази у Храм Свете Софије са тврђом да су слободни. О томе, ANGOLD, *Church and Society*, 411.
- 61 Како је српскословенски превод Новеле Алексија I Комина из 1095. године саставни део Законоправила Светога Саве, у тумачењу њеног текста консултовали смо превод Светосавског Номоканона на савремени српски језик, *Законоправило Светога Саве*, пр. М. М. ПЕТРОВИЋ, Љ. ШТАВАЉАНИН ЋОРЂЕВИЋ, Београд 2005, 673 sqq.
- 62 Превод са старосрпског Љ. Штаваљанин. У грчком оригиналу „τοῖς γὰρ ἐλαχιστοτέροις καὶ ἀσθενοῦσιν ἢ παροῦσα διάταξις χαρίζεται τὴν ροπὴν, ἀλλ’ οὐχ ὑπὲρ τῶν δυνατῶν καὶ μᾶλλον ἰσχυροτέρων ἐκτέθειται“.
- 63 У тексту Новеле саопштено је да не само венчање, већ се и крштење сматрало ослобађањем, уп. доле *manumissio in ecclesia*.

правног положаја.⁶⁴ Како је цар Лав VI Мудри прогласио венчање обавезним чином за све бракове,⁶⁵ а од раније је установљено да примање друге Свете тајне, крштења, може да подразумева ослобађање крштеника-роба, разумљиви су налози из Новеле упућени господарима – да се старају да њихови робови који живе у заједници буду венчани, али да такво венчање не подразумева ослобађање.

Од IX века није се могао закључити уговор чији би предмет била нечија слобода⁶⁶ иако се тај вид преласка у ропски статус практиковао и у каснијим вековима.⁶⁷ У поменутој новели Алексија Комнина описано је како Бугари продају своју децу у ропски положај, принуђени преживљавањем, а са друге стране, породољавање такве деце догађало се и невољно – отмицама од стране Грка.⁶⁸ Ротман констатује да су сложени мотиви условили регулисање ових животних ситуација у поменутој царској новели, међутим, да они у историјском контексту немају много сличности са решењима из ранијих векова, када се од ослобођеника настојала направити класа државних послушника.⁶⁹ Ипак, и у законодавству цара Манојла Комнина (1143–1180) наилази се на заповест о откупу слободе свих слободнорођених робова и њихово увођење у војну службу.⁷⁰ То је учињено и са ратним заробљеницима које је населио унутар Царства. Тај његов оспоравани потез Евстатије у посмртном слову овом цару похвално образлаже, истичући да људи који су по природи слободни, а уз то су и искусили снагу те слободе живећи јуначки, не могу служити као робови а да не представљају опасност за своје господаре.⁷¹

64 Новела царице Ирине (780) забрањује брак слободног човека и робинје, а у NL 100 се чита да је такав брак могућ уколико мушкарац и сам постане роб и заједно са женом буде у том положају до смрти њеног господара или ако откупи женину слободу. NL 101 помиње ропску заједницу (συντροφία) у којој је једно од супружника-робова ослобођено, у ком случају се ослобођеном супружнику налаже да не прихвати слободу или да откупи слободу другог супружника да би се брак одржао. Види PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 178, 179.

65 NL 89.

66 NL 59. Датовање је извршено на основу личности адресата Новеле, magister officiorum-a Стилијана (+ 899), за више види J. SIGNES CODONER, *The Corpus of Leo's Novels, Some suggestions concerning their date and promulgation*, *Subcesiva Groningana*, VIII, 2008, 1–34, 16. Уп. ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 25.

67 Уп. ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 175–76.

68 *Ibid.*

69 Та примедба односи се на законодавство с краја IX и X века, ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 175–76.

70 Издање Манојловог закона о откупу робова код DÖLGER, MÜLLER, *Regesten der Kaiserurkunden*, № 1476. Податак доноси Јован Кинам, *John Kinnamos. Rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*, ed. A. MEINEKE, Bonn 1836, §275, а преносе Г. ОСТРОГОПСКИ, *Историја Византије*, Београд 1959, 369; HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches*, 54 sq, 94 sq; PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177.

71 *Epitaphius in imperatorem Manuelem I Comnenum*, ed. C. BOURBOUHAKIS, Uppsala 2017, 18.8–20.10; уп. коментар приређивача, 130–131; MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 175–176.

2.2. Бележење и доказивање манумисије

Тестаментарна манумисија (*manumissio testamentaria*), стара и формалистична процедура ослобођења робова у римском *ius civile*, у византијском праву обавља се по правилима која важе за састављање правоваљаног тестамена, док се у актима, у складу са природом тестамена, појављује као једно од располагања *ad pias causas*.⁷² Забележени су и случајеви у којима завешталац свом наследнику налаже ослобађање одређеног роба, када се ради о фидеикомисарној манумисији.⁷³ И први и други облик *mortis causa* ослобађања могли су да буду записани и у кодицилу,⁷⁴ додатном испрва формалистичном запису који је пратио тестамент и бивао потврђен или непотврђен у њему (*codicilli testamento confirmati; non confirmati*).⁷⁵

Поред тестамената и кодицила, који су садржали жеље завешталаца о манумисији, за византијски период сачувани су и засебни документи о ослобађању, појединачно упућивани ослобођенику, који их је чувао у свом поседу као доказ о свом статусу.⁷⁶ Пракса састављања „писма о ослобођењу“ била је законски утемељена, како је за све облике манумисије, укључујући тестаментарну манумисију, предвиђено постојање документа који их доказује.⁷⁷ Било да се ради о ослобађању путем писма (*per epistolam*) или међу пријатељима (*inter amicos*), потребно је да господар својеручно написани документ потпише, заједно са пет сведока, или да акт буде састављен од стране *шавулар*.⁷⁸ Претпоставка је да је исто правило важило, поред поменутих облика манумисије, и за друге облике ослобађања познате из Јустинијановог законика: ослобађања учињена у цркви (*in ecclesia*, види доле), у трибуналу⁷⁹ и пред њим (*ad tribunal vel apud eam*).⁸⁰ Некадашња *manumissio vindicta* преточила се и пре времена цара Јустинијана у процедуру пред царским саветом (*apud consilium manumissione*), као вид ванредне судске активности цара.⁸¹

72 О правилима састављања тестамена, види Т. МАТОВИЋ, *Завештања у архивама свейиојорских манасијера (XIII–XV век)*, необјављена докторска дисертација, Београд 2017, 25–34; уобичајен захтев форме код кодицила је потпис пет сведока, види *ibid.*, 36.

73 С. Ј. VII, 4. Уп. ROGNONI, *Disposer des hommes*, 143–44.

74 Тако, тестамент Евстатија Воиле, LEMERLE, *Cinq études*, № 1, l. 194–195. За ослобођења са учинком *mortis causa* у римском праву корисно би било консултовати студију G. IMPALLOMENI, *Le manomissioni mortis causa: studi sulle fonti autoritative romane*, која је нама била недоступна.

75 Види А. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Clark NJ 2002 (reprint), 392–3 (Codicilli).

76 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 123.

77 Конституција царева Диоклецијана и Максимијана у С. Ј. VII, 16, 25.

78 Конституције цара Јустинијана у С. Ј. VII, 6, 1, 1. О *шавуларима*, види доле.

79 Радило се о деловању правосудног магистрата, у разним пословима, који је заседао на тргу или у цркви, Види BERGER, *Encyclopedic Dictionary*, 742.

80 С. Ј. VII, 15, 2.

81 *Apud consilium manumission*, С. Ј. VII, 1; С. Ј. VII, 1, 4. Види W. W. BUCKLAND, *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 2010, 454; F. GRAF, *Roman festivals in the Greek east*, Cambridge 2015, 195.

Документарна грађа је сачувана и у вези са ослобађањем у цркви (*manumissio in ecclesia, manumissio in sacrosanctis ecclesii*), обликом манумисије учињене из побожних побуда, која је законски уређена од времена цара Константина.⁸² Ради се о једностраном изрицању воље господара пред епископом или свештеником, током којег се роб ослобађао, могуће и покрштавао.⁸³ Ритуал ослобађања обухватао је употребу штапића (*κόσσος*), преузетог из некадашњег *manumissio vindicta*, као и других ритуала.⁸⁴ Ф. Фабрини (*Fabrizio Fabbrini*), следећи друге ауторе, од општег ослобађања у цркви разликовао је ослобађање у цркви са учинцима *mortis causa*.⁸⁵ Такав начин ослобађања обављао се искључиво онда када су господари били клирици.⁸⁶ Документа потврђују ову праксу од средине VIII века.⁸⁷ У оба случаја, документ о ослобађању се обавезно састављао према тексту ове конституције. Међутим, треба напоменути да су према другој, каснијој конституцији цара Константина, црквена лица добила додатну могућност да саставе завештање и да у њему запишу ослобађање робова без поштовања прописане форме.⁸⁸

Учешће цркве у манумисијама предвиђено је детаљније у потоњем законодавству.⁸⁹ *Еклоја*, законик донет током прве половине VIII века за време владавине Исавријске династије, предвиђа неколико облика ослобађања.⁹⁰ Роб

-
- 82 Види конституције сачуване у Јустинијановом законнику, С. J. I, 13. О томе, F. FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, Milano 1964, 48; ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 139. Неки аутори сматрају да се ослобађање робова обављало још у паганским храмовима као део хеленистичке праксе продаје робова боговима, види J. A. HARRILL, *The Manumissions of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995, 56; A. CALONGE MATELLANES, *Algunas observaciones sobre la manumissio in ecclesia*, *Revista Española de Derecho Canónico*, 20, 60, 1965, 580, 581.
- 83 Опречни су ставови у питању крштења роба. Види ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 139; FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 132. Види и A. CALONGE, *Algunas observaciones sobre la manumissio in ecclesia*, 587.
- 84 FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 132–142; ROGNONI, *Disposer des hommes*, 145; CALONGE, *Algunas observaciones*, 580–81.
- 85 FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 139; 141; CALONGE, *Algunas observaciones*, 587.
- 86 FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 141; HARPER, *Slavery in the Late Roman World*, 477–478.
- 87 FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 139 fn 52; CALONGE, *Algunas observaciones*, 587.
- 88 Конституција је сачувана у *Codex Theodosianus* (даље: С. Th.) IV, 7, 1 = С. J. I, 13, 2. Уп. FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 140. Уп. В. XLVIII, 14, 3 *Ὁ ἐν ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τοῦ ἐπίσκοπου ἐλευθερωθεὶς πολίτης ἔστω Ῥωμαῖος. Οἱ δὲ κληρικοὶ καὶ οἰοισδῆπότε ρήμασιν ἐν τελευταίᾳ βουλήσει ἐλευθεροῦτωσαν*.
- 89 Познат је закон цара Теодосија II (408–450) према којем се ослобађа робиња коју је господар злоупотређавао, уколико се појави са том оптужбом пред магистратом или епископом. Тај закон је оснажио цар Лав I (457–474), и он је уврштен у Јустинијанов законик (С. Th. XV, 8, 2; С. J. XI, 41, 6–7). Накнадно, цар Јустинијан је у Новели 142 предвидео право епископа да ослободи кастрираног роба, чак и без господарева сагласности.
- 90 *Еклоза*, 8,1 (издање: L. BURGMANN, *Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte 10*, Frankfurt am Main 1983); FABBRINI, *La manumissio in ecclesia*, 52.

добиа слободу у цркви, кроз чин који се одвија у присуству окупљених сведока.⁹¹ У одредби VIII, 1, 4 предвиђена је могућност да господари или њихова деца уз њихов пристанак ослободе роба крстећи га.⁹² Ротман сматра да се овај облик ослобађања, самосталан у односу на *manumissio in ecclesia*, појавио током VII и VIII века са приливом заробљеника, па је предвиђен за случајеве у којима је господар хришћанин, а роб није.⁹³ Други овде наведени облици манумисије су путем господаревог писма (ἐπιστολή) потписаног од пет, или изузетно, три сведока,⁹⁴ и тестаментарно.⁹⁵ Помиње се и тема која је позната из законодавства претходног периода, међутим, у другачијој перспективи: док претходни закони робовима који су постали свештеници, епископи или монаси без господаревог пристанака прописују одузимање слободе, у *Еклоји* се наглашава ослобођења роба који са знањем господара прими монашки постриг.⁹⁶ Попуштање формализма, осим у овим одељцима *Еклоје*, видљиво је и у главама које уређују друге гране права.⁹⁷ Чини се да је такво стање ствари трајало све до македонске ренесансе у којој су обновљени принципи Јустинијановог законодавства, када документ почиње чешће да се саставља и по одређеним правилима, „за сигурност“ (εἰς ἀσφάλειαν).⁹⁸

Познато је да се у римској држави спроводило јавно архивирање званичних докумената (*apud acta*). Јавна форма подразумевала је изјаву о закљученом правном послу (*insinuatio*, ἐμφάνισις) дату пред магистратима, и њен упис у градске архиве (*Gesta municipalia*).⁹⁹ Од IV века ова процедура је постала обавезна за одређене трансакције, а за упис су били задужени *magister census* у Цариграду и различити функционери у провинцији.¹⁰⁰ У конституцији цара Јустина I (518–527) забележено је да у регистровању последње воље лица нарочито учествују *defensores ecclesiae*.¹⁰¹ Међутим, према Јустинијановој Новели 15, III, поклони и тестаменти,

91 *Еклога*, VIII, 1, 1.

92 *Еклога*, VIII, 1, 4. PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177.

93 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 140.

94 *Еклога*, VIII, 1 1.

95 *Ibid.* „ἐν διαθήκῃ ἐγγραφομένη...“ без навођења захтева форме.

96 *Еклоја*, 8, 1, 4. Уп. NL 9–11, према којима је роб који је рукоположен за свештеника без господаревог пристанка губио слободу (NL 9), као и роб посвећен за епископа (NL 11), као и роб који је постао монах без знања господара без обзира на то када га господар пронађе (NL 10).

97 На пример, у пољу уговорних односа усмени споразуми проглашени су једнаки онима који су закључени у писаној форми, види Н. SARADI, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Athènes 1992, 51.

98 SARADI, *Le notariat byzantin*, 53.

99 L. MARGETIĆ, О јавној вјери и диспозитивности средњовековних нотарских исправа с особитим обзиром на хрватске приморске крајеве, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4, 1, 1973, 5–79, 6; SARADI, *Le notariat byzantin*, 39.

100 SARADI, *Le notariat byzantin*, 39.

101 Види конституција цара Јустина I из 524. године у С. J. I, 3, 40 (41). О *defensores ecclesiae*, види доле.

али и сва документа „те врсте“ (καὶ πᾶν εἶ τι τῶν τοιοῦτων ἐστὶν ὑπομνημάτων ἴδιον) морали су бити регистровани („обзнањени“, *инсинуирани*) од стране *екдика* (ἔκδικος τῶν πόλεων, *defensores civitatis*),¹⁰² а истом новелом заповеђено је обнављање запустелих градских архива.¹⁰³ Инсинуација је обављана за документа састављена код *шавелиона*, професионалних бележника; за акте *шавулара* (писара) није предвиђена та процедура. Конституција цара Јустинијана казује да су *шавулари* састављали акте о манумисији,¹⁰⁴ на основу каснијих података који извиру из Новеле царице Ирине (797–802), *шавулари* су такође писари аката о манумисији.¹⁰⁵

Лаичко бележништво и црквено бележништво постојали су у Византији истовремено, међутим, црквено је потискивало лаичко како је црква ширила надлежности у разним гранама права.¹⁰⁶ *Тавулари* или *номици*, бележници који се у каснијим грчким изворима идентификују са античким *шавелионима*, били су организовани као еснаф и налазили су се од X века под надлежношћу *градској епарха*.¹⁰⁷ Правило по којем су *шавелионови* акти морали да прођу одређене процедуре, установљено Јустинијановим новелама 44 и 73, уврштено је у Василике (В. XXII, 2, 1; В. XXII, 4, 1–9).¹⁰⁸ Писар је састављао скицу документа (σχεδᾶριον или πρωτότυπον),¹⁰⁹ која је затим попуњавана околностима конкретног случаја, и финализирана стављањем *шавуларове* ознаке, коју прати одговарајућа дипломатичка формула (τελείωσις, τέλεισμα).¹¹⁰ Након тога, документ се уручивао заинтересованим странкама, које су га потписивале (ἀπόλυσις).¹¹¹ Услед недостатка извора, не може се поуздано рећи да ли су бележници водили своје регистре и које су природе они били.¹¹²

102 О *екдикима*, види доле.

103 *Ibid*; SARADI, *Le notariat byzantin*, 40.

104 С. J. VII, 6, 1, 1. SARADI, *Le notariat byzantin*, 42. Види Н. SARADI-MENDELLOVICI, La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile ou ecclésiastique, *Revue des études byzantines*, 46, 1988, 167–180.

105 Издање: L. BURGMANN, Die Novellen der Kaiserin Eirene, *Fontes minores*, IV, Frankfurt am Main 1981-1-36; SARADI, *Le notariat byzantin*, 165.

106 SARADI, *Le notariat byzantin*, 57.

107 SARADI, *Le notariat byzantin*, 78–9. Осим њих, документе су бележили и нотари (νοτάριοι), који су се појављивали као секретари одређених органа, SARADI, *Le notariat byzantin*, 119–20.

108 Издање: *Basilicorum Libri LX. Series A: Textus. Libri I–VIII*, t. III, eds. H. J. SCHELTEMA, D. HOLWERDA, N. VAN DER WAL, Groningen 1953–1985.

109 SARADI, *Le notariat byzantin*, 166.

110 *Ibid.*, 187 sqq.

111 Саради ипак закључује да ова пракса није била обавезна у Византији, види SARADI, *Le notariat byzantin*, 185.

112 Сачуван је само један бележнички регистар, који је са територије Цариграда и потиче из XIV века. Записи о приватноправним документима у том регистру су сведени на резиме обављених трансакција, техничког су израза и нису оптерећени дипломатичким формулама. Непознато је да ли су сви нотарски регистри били овог изгледа, или само они чувани након латинских освајања, те да ли су записи у њима имали правну вредност или не. О томе види SARADI, *Le notariat byzantin*, 168.

Од времена владавине цара Лава VI Мудрог инсинуација „поклона и свих других даровања“ више се не обавља, већ је довољно да се о трансакцији састави документ.¹¹³ У Пири Евстатија Ромеја¹¹⁴ (XI век) постоји податак да је инсинуација поклона давно изашла из праксе, а да је њу заменило састављање докумената код *ѡавулар*.¹¹⁵ Са друге стране, тестаменти су након смрти завештаоца наставили да се објављују (*οὐβαραју*) у канцеларији *magister census*-а¹¹⁶ (у грч. изворима *λοιοῦναι τοῦ γερικοῦ*),¹¹⁷ који је био задужен за наплату пореза који се том приликом дуговао, и који је водио архиву приватних докумената и преписа.¹¹⁸ Обичајем је та активност прешла на *κјесѡора* и друге личности наведене у Новели 44 цара Лава VI Мудрог. *Кјесѡор* се још увек у изворима XI века појављује задужен за послове отварања тестаментна и овере преписа.¹¹⁹

У улози црквених бележника проналазе се различити црквени достојанственици, чија разноврсност зависи од значаја и величине црквеног средишта.¹²⁰ Од достојанственика у пословима састављања аката нарочито се истичу *ѡройоноѡари*, који су били задужени за завршну проверу написаних исправа.¹²¹ Црквени нотари су били задужени за записивање патријаршијских и епископских аката, и налазили су се под управом *харѡофилакса*.¹²² Црквени *ѡавулари* из разних чинова црквене хијерархије (чтеци, ђакони и свештеници) записивали су документе, на њиховом челу налазио се *ѡримикирије ѡавулар*. Поред *ѡавулар* као записници приватноправних докумената јављали су се и црквени *номици*.¹²³ Обзнањивање (*ἐμφάνισις*) које се у завршним формулама византијских докумената упућује различитим црквеним ауторитетима, према претходно реченом, могло би да се схвати само као реминисценција на античку правну процедуру.¹²⁴ Према једној аргументованој теорији, документи су у каснијем периоду византијске историје, а нарочито након 1204. године, додатну сигурност прибављали на основу потврде

113 NL 50. Документ се саставља искључиво за трансакције чија је вредности преко 500 *ауреа*, док је за оне ниже вредности довољно присуство сведока. О томе види SARADI, *Le notariat byzantin*, 205.

114 Издање: *Jus graecoromanum*, t. IV, eds. J. ZEPOS, P. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint), 11–260 (даље: *Пеѡра*).

115 *Пеѡра*, 53, 2; SARADI, *Le notariat byzantin*, 205.

116 Конституција царева Хонорија и Аркадија из 397. године у C. Th. IV, 4, 4 = C. J. VI, 23, 18.

117 *Пеѡра*, 53, 2.

118 *Ibid.*

119 Види *Пеѡра*, 14, 11, као и *Actes d'Iviron II. Du milieu du XI. siècle a 1204*, eds. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSAANTITHOU, V. KRAVARI, H. METRÉVÉLI, Paris 1990, № 44, № 46, № 47.

120 Листа се може видети код SARADI, *Le notariat byzantin*, 112.

121 *Ibid.*, 136.

122 *Ibid.*

123 *Ibid.*, 112, 134.

124 ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 123.

или овере (βεβαίωσις), коју је уобичајено давао високи црквени достојанственик потписом у потврдној клаузули.¹²⁵ Може се поставити питање да ли писмо о ослобађању робова Евстатија Солунског показује да су се из тог разлога записи о манумисији (барем у Цариграду) након састављања упућивали на потврду (и *обзнану*) *екдикиону*, као и због бележења манумисија и архивирања. При разматрању треба узети у обзир и сачувани документ о ослобођењу у цркви, састављен у првом лицу, који се упућује на потврду *ѝройѝекдику*.¹²⁶

3. ЕКДИКИОН

Вероватно још од III века деловали су градски браниоци, који су постали предмет законске регулативе у IV веку под именом *дефенсори* (*defensores civitatis*) или на грчком језику *екдици* (ἑκδικοὶ τῶν πόλεων). Описани су као заштитници грађана, посебно сиромашнијих слојева од различитих злоупотреба.¹²⁷ У законодавству, као и у сачуваним папирусима, може се пратити преузимање ове функције од стране цркве: већ од времена савладарства царева Теодосија I и Хонорија (393–395), царска наредба је да се *дефенсори* у муниципалним градовима бирају из редова хришћана;¹²⁸ почетком V века, за њихов избор постају задужени клирици.¹²⁹ Нове, широке надлежности *дефенсори* су добили на основу Новеле 15 цара Јустинијана (535), који је покушао да обнови њихов некадашњи значај.¹³⁰ Није ближе познато на који начин су се измениле улоге ових званичника током VII и VIII века, али Џ. Халдон (John Haldon) закључује да су њихови послови, попут задужења других

125 SARADI-MENDELLOVICI, La ratification des actes privés, 176, према G. FERRARI DALLE SPADE, *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii*, Leipzig 1910. Види и SARADI, *Le notariat byzantin*, 206.

126 Види прилог, ставка m), те коментар у *Une formule d'affranchissement d'esclave*, ed. DAIN, 239–240. Уп. F. BRANDILEONE, V. PUNTONI, *Prochiron Legum*, Roma 1895, 10.1. l. 14–17.

127 Конституције о *дефенсорима* сачуване у Јустинијановом законнику приказују део њихових разнородних надлежности, види С. Ј. I, 55. Закон цара Валентинијана, данас прихваћено датован 368. годином, за који се дуго сматрало да је први који их помиње, а који је *дефенсорима* наредио заштиту становника Илирикума од моћника, сачуван је у С. Th. I, 29, 1. Види М. ЖИВОЈИНОВИЋ, Судство у грчким областима српског царства, *Зборник радова Визанџолошкој инстџиџуџа*, 10, 1967, 215–6. Сматра се да су у ранијем, несачуваном, законодавству имали другачију улогу, уп. R. M. FRAKES, The Origin of the *defensor civitatis*, *The Classical Journal*, 89, 4, 1994, 337–348. Потпуније у IDEM, *Contra Potentium Iniurias: The Defensor Civitatis and Late Roman Justice*, München 2001.

128 Конституција сачувана у С. Ј. I, 55, 8.

129 О томе, FRAKES, *Contra Potentium Iniurias*, 171 sqq.

130 J. COTSONIS, The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi of Hagia Sophia, *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2003, 46. Види и ODB, 600 (“Defensor civitatis”, A. KAZHDAN).

цивилних установа, вероватно у том периоду потпуно ушли у домен црквених надлежности.¹³¹ У *Еклои* се *екдици*, уз *шабуларе*, баве бележењем вредности имовине дужника.¹³²

Црквени правозаступници *defensores ecclesiae*, који су још у античко доба бранили појединачне интересе цркава основаних у форми *corporatio*, почетком V века постају стално тело, на основу одговора царске власти на захтеве картагинских сабора.¹³³ У Јустинијановим новелама се појављују под грчким називом *еклезиекдици* (ἐκκλησιέδικοι).¹³⁴ Сачувани печати *еклезиекдикика* још из античког периода, а и касније, приказују их као колегијални орган, уз приказе Цркве Свете Софије у којој су пословали, цара Јустинијана, који се сматрао патроном тога тела, и Богородице, заштитнице унесређених који су се *еклезиекдицима* обраћали.¹³⁵ За разлику од *екдикика*, *еклезиекдици* су првобитно имали улогу у одржавању унутарцрквене дисциплине.¹³⁶ У законодавству се појављују врло рано међу лицима задуженим за питање азила, посебно с обзиром на заштиту црквене имовине у тим случајевима,¹³⁷ сакупљање црквених прилога¹³⁸ и надгледање манастира.¹³⁹ Њихова задужења у појединим гранама права у Јустинијановом законодавству односе се на област брачног права,¹⁴⁰ и наследног права, о чему је било речи претходно.

Иако ове две установе у настанку нису имале ништа заједничко, с временом је дошло до поистовећивања *екдикика* са *црквеним екдицима* (*еклезиекдицима*). Томе је,

131 J. F. HALDON, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, 275.

132 *Еклога*, X, 1, 2. SARADI, *Le notariat byzantin*, 77.

133 Види Defensor Ecclesiae (C. HUM) у *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, eds. G. H. BOWERSOCK, P. BROWN, O. GRABAR, Harvard 1999, 405–6; ЖИВОЈИНОВИЋ, Судство, 216.

134 J. DAROUZZÈS, *Recherches sur les ὀφφικία de l'Église byzantine*, Paris 1970, 323.

135 Види DAROUZZÈS, *Ὀφφικία*, 323; М. Н. БУТЫРСКИЙ, Печати великой церкви. Образ сакрального пространства в иконографии византийских моливдовулов, *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, под редакцией А. М. ЛИДОВА, Москва 2006. О печатима из византијског периода, COTSONIS, *The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi*, 50; уп. G. PRINZING, *Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert*, *Fontes Minores*, 7, 1986, 16; и R. MACRIDES, *Perception of the Past in the Twelfth-century Canonists, Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 590.

136 Види више у J. BINGHAM, *Origines Ecclesiasticae: The Antiquities of the Christian Church: with Two Sermons and Two Letters on the Nature and Necessity of Absolution*, vol. 1, London 1846, 123.

137 Како то прописује конституција донета за време владавине цара Лава I (457–474). C. J. I, 12, 5, 2; C. J. I, 12, 5, 4–6.

138 JN 17, 7.

139 JN 133.

140 Тако, JN 74, 4; JN 117, 4; JN 117, 15, 1, види и *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. MAAS, Cambridge 2005, 179–180.

вероватно, додатно допринела пракса колегијума *екдика* са посебним задужењима.¹⁴¹ У Валсамоновом коментару Јустинијанове Новеле 15 која се бави *дефенсорима* („световним“ *екдицима*), коментаришу се надлежности колегија *екдика* – *екдикиона* (ἐκδικεῖον) у грађанским стварима, као и кривичним стварима мањег значаја, и улога коју *екдици* имају у погледу права на азил.¹⁴² На челу *екдикиона*, у којем се према различитим изворима појављују и *екдици* и *еклезиекдици*,¹⁴³ и који је био везан за Цркву Свете Софије у Цариграду,¹⁴⁴ налазио се црквени великодостојник *ἱροῦσεκδικ* (πρωτέκδικος).¹⁴⁵ *Проῦσεκδικ* је у последњој деценији XII века постао шести члан прве пентаде патријархове канцеларије, од када његов утицај расте.¹⁴⁶ Забележено је присуство *ἱροῦσεκδικа* у различитим епископским и митрополитским црквеним средиштима. Извори из периода XII до XV века описују посебно *ἱροῦσεκδικово* деловање у вези са лицима која траже право азила у Цркви Свете Софије.¹⁴⁷ То су били дужници, одбегли робови, нехатне и умишљајне убице и други.¹⁴⁸ На основу

-
- 141 Г. Принцинг закључује да се Новела 15 цара Јустинијана односи на *екдике* (односно *defensores*), а не *еклезиекдике*, напомињући да се преузимање ових одредаба у црквено законодавство догодило негде у широком распону од 7. до 11. столећа, PRINZING, *Das Bild Justinians I.*, 46.
- 142 DAROUZZÈS, *Ἄφφικία*, 324; PRINZING, *Das Bild Justinians I.*, 17.
- 143 Осим *екдика* и *еклезиекдика*, у деловању *екдикиона* појављују се и судије, διατηταί, види R. MACRIDES, *Justice under Manuel I Komnenos, Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 202. Види ODB, 1742.
- 144 О тачном положају у цркви где су се састајала *екдици* дискутовали су DAROUZZÈS, *Ἄφφικία*, 327; COTSONIS, *The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi*, 47; PRINZING, *Das Bild Justinians I.*, 16.
- 145 О *ἱροῦσεκдику* види А. СОЛОВЈЕВ, *Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скојској научној друштва*, 7–8, 1929–30, 151; К. RHALLES, *Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικῆς ἀξιώματος τοῦ πρωτέκδικου, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 11, 1936, 286–91; ЖИВОЈИНОВИЋ, *Судство*, 215; DAROUZZÈS, *Ἄφφικία*, 323–32; Т. МАТОВИЋ, *Грчки црквени достојанственици у пословима приватног права (XIV век), 125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, ур. З. МИРКОВИЋ, Н. КРИШЉАНИН, Београд 2016, 127.
- 146 ЖИВОЈИНОВИЋ, *Судство*, 215; DAROUZZÈS, *Ἄφφικία*, 324–28; COTSONIS, *The Virgin and Justinian on Seals of the ekklesiekdikoi*, 50.
- 147 R. MACRIDES, *The Competent court, Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries*, 123; PRINZING, *Das Bild Justinians I.*, 15.
- 148 О праву на азил и лицима која су могла да га траже, види А. ПАВЛОВ, *Греческая запись о церковномъ судѣ надъ убійцами, приѣзжающими подъ защиту церкви, Византийский временник*, 4, 1897, 155–56; Е. HERMAN, *Zum Asylrecht im byzantinischen Reich, Orientalia Christiana Periodica*, 1, 1935, 204–238. Оригинарно, право на азил је било неограничено (види конституцију царева Хонорија и Теодосија I у С. J. I, 12, 1), док цар Јустинијан није онемогућио азил неким учиниоцима у Новели 17, види R. MACRIDES, *Killing and the Law in Byzantium, Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 510. То је даље измењено Новелом цара Константина VII, којом је право на азил дато и умишљајним убицама, за убиство које су признали пре него што је откривено, G. MOUSOURAKIS, *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition*, Berlin 2014, 225. Уп. PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 180.

сачуваних докумената познати су делови поступка пред *екдикионом* кривичког карактера.¹⁴⁹ Пред *екдикион* су доспевали и спорови који су се тицали ослобађања робова или поробљавања.¹⁵⁰

С обзиром на тему и основно располагање Евстатијевог писма – ослобађање робова, није необично што је писмо упућено „Светом *екдикиону*“. Из више извора чита се о споровима који су настајали између робова и оних који тврде да су им господари. Еклога, VIII, 1, 6 доноси вести о томе да роб који се држи у ропском положају упркос ослобађању треба да се обрати за заштиту Светој цркви и надлежним службеницима, да би доказао свој положај.¹⁵¹ Стога се *Писмо* може разумети као средство доказивања у случају да до таквог спора дође.

4. ДИПЛОМАТИЧКЕ ОСОБИНЕ И КАРАКТЕР ДОКУМЕНТА

Након сагледавања опште структуре и дипломатичких формула у *Писму екдикиону* уочава се облик приватноправне исправе састављене у првом граматичком лицу, са карактером *mortis causa*. Насупрот томе, сачувани предлошци аката о ослобађању робова односе се на манумисију *inter vivos*.¹⁵² Но *Писмо* по елементима садржаја одговара структури тих докумената, с тим да је језички израз сложенији. Као што се из приложеног табеларног приказа тих образаца може видети, оно

149 Осумњичени је признавао своје дело пред *екдикионом*, на основу чега је добијао опрост, уз написмену епитимију (γραμμάτι τῶν ἐπιτιμίων). У изрицању епитимије подразумевало се учешће патријарха и синода. Процедура се вероватно завршавала истог дана доношењем одлуке (σφαιρίωμα) одговарајуће структуре коју је делинквенту уручивао *iprojektik* између осталог, за обезбеђење од самопомоћи оштећеног. Могуће је да су масивни печати *еклезиекидика* имали улогу у лакшем препознавању ове *семиоге*. Реконструкција поступка је извршена на основу података о процедури према убицама пред *екдикионом*, сачуваних у рукопису из 15. века (περὶ φονέως), објављеног у ПАВЛОВ, Греческая запись о церковномъ судѣ надъ убійцами, приѣбгающими подъ защиту церкви; види и MACRIDES, Justice under Manuel I Komnenos, 196; EADEM, Justice under Manuel I Komnenos, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 197, 200–202; EADEM, Poetic Justice in Patriarchate, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 154–57; 165; EADEM, Killing and the Law in Byzantium, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 515–17; COTSONIS, The Virgin and Justinian on Seals of the *ekkesiekdikoi*, 51, 54.

150 Види и G. CAVALLO, *The Byzantines*, Chicago 1997, 212. DARROUZÈS, Ὀφφικία, 325 преноси Валсамонов исказ о притужбама у вези са одбеглим робовима, према којима је *iprojektik* имао право да пред „свој суд“ позове клирике умешане у случајеве ослобађања или поробљавања.

151 PRINZING, *Slavery in Byzantium*, 177.

152 Види у прилогу преглед типичних елемената тих докумената.

је најсличније предлошку *ἄκτος ἐλευθερίας ψυχαρίου*¹⁵³ и садржи следеће елементе типичне за таква акта:

- одређујући опис човека по намери створитеља [уп. 1.1.1; прилог, а)]
- настанак ропства као искварење створеног поретка [уп. 1.1.1; прилог, б)]
- ропство које дели јединствени човечански род (који је роб само Господу) [уп. 1.1.2; прилог, с)]
- позивање на опште (затечене) прилике као разлог за ропски положај дотичних робова [уп. 1.2; прилог, д)]
- образлагање ослобођења жељом да се поступи у духу рестаурације од Бога створеног поретка [уп. 1.1.2; прилог, е)]
- истицање права ослобођеног на слободно кретање¹⁵⁴ [уп. 1.3; прилог, h)]
- формула којом се ослобођени означава као слободни римски грађанин [уп. 1.3; прилог, i)]
- напомена да лица на било који начин повезана са власником, као и било која друга, не могу ослобођене робове поново да поробе [уп. 1.3; прилог, j)]
- претње за онога ко би намерио да ослобођене поново пороби (*санкција*) [уп. 1.3; прилог, k)]
- напомена да се документ сачињава ради сигурности (*ἀσφάλεια*) [уп. 1.3; прилог, l)]
- напомена да се ради потврде или овере (*βεβαίωσις*) документ упућује на обзнану *екдикциону* (*ἰοῦῖβρдна клаузула*) [уп. 1.3; прилог, m)]

С обзиром на то да је у *Писму екдикциону* реч о ослобођењу робова по смрт господара, оно се често, без посебног образложења, именује у литератури као опорука или кодицил. Међутим, текст писма не садржи дипломатичку структуру византијског тестаментa тог периода,¹⁵⁵ упркос појављивању неких типизираних формула и односи се искључиво на манумисију. Што се кодицила тиче, несачувани

153 *Μεσαιωνικῆς βιβλιοθήκης* 6, 617–618. Осим што је реч о ослобађању за живота власника, разлика је и то што се у датом документу о ослобођењу (*τὸ παρὸν τῆς ἐλευθερίας συμβόλαιον*) напомиње да је роб купљен, да документ саставља извесни *номик*, извесног датума и назначена је само предаја документа ослобођенику у руке, не и похрањивање на јавном месту, што је као што је већ напоменуто (одељак 2.2), једна од две могуће варијанте.

154 Уп. ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 123 и пример из приповести из X века, *Paulus Monembasiensis, Narrationes* (ed. J. WORTLEY, *Les récits édifiants de Paul, Évêque de Monembasie, et d'autres auteurs*, Paris 1987), 2.62–64: *δοῦλον εἶχεν ἡ μήτηρ μου καὶ ἐποίησεν εἰς χάρτην τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ. κατεῖχε δὲ τὸν τοιοῦτον χάρτην λέγουσα ὅτι 'μετὰ θάνατόν μου, ἵνα δοθῆ τῷ δούλῳ καὶ πορευέται ἐλεύθερος ὅπου δ' ἂν θέλει καὶ βούλεται.'* Уп. и ROGNONI, *Disposer des hommes*, 144.

155 Види тестаменте Симвата (1090) и Кали Пакуријан-монахиње Марије (1098), *Actes de Ivron II*, № 44, № 47, који према својој садржини и типизираној дипломатичкој структури представљају модел византијског тестаментa XI века. Оба тестаментa садрже манумисију.

кодицили који се тичу манумисије (κωδικέλ(λ)ον τῆς ἐλευθερίας) на које упућује тестамент Евстатија Воиле (1059), сачињени су пре тестаментa и односе се на робове које је ослободио за живота,¹⁵⁶ попут сачуваних засебних документима о ослобађању *inter vivos* (односно сачуваних предложака у којима се сам документ именује као ἔγγραφον τῆς ἐλευθερίας¹⁵⁷, γράμμα τῆς ἐλευθερίας¹⁵⁸, συμβόλαιον τῆς ἐλευθερίας¹⁵⁹, ἐλευθερία¹⁶⁰, γράφή¹⁶¹). Неколико сачуваних грчких кодицила из периода од XI до XIV века не садрже манумисију, но сви реферишу на тестамент или други претходно састављени документ са којим су у вези.¹⁶² У Писму Св. Евстатија Солунског, унутар кога се користи само термин ἔγγραφον, и поред манумисије *mortis causa*, нема наговештаја *animus testandi*, стога нема солидног ослоњања за закључак да је реч о кодицилу. Као што је претходно изложено, ослобађање путем писма такође је имало утемељење у закону (одељак 2.2), но као и у случају кодицила, очекивало се да документ садржи потписе сведока који се у Писму не помињу. Како се не наводе ни имена робова него формула „δεῖνα καὶ δεῖνα“, а недостаје и датација, у сваком случају следи да је збирци писама за објављивање приложен нацрт документа који је можда у потпунијој форми предат или замишљен за предају суду. Ипак, ако се узме у обзир поменута одредба (С. Th. IV, 7, 1=С. J. I, 13, 2)¹⁶³ која прави изузетак за свештена лица и допушта им да манумисију као акт последње воље сачине у било ком писаном облику, који се прихвата као пуноснажан без формалних ограничења (која важе за законите тестаменте) и без икаквих сведока, могуће је да овде имамо безмало важећу исправу.

За писмо као део изабраног корпуса за објављивање, по реторској логици епистографског жанра, најбитнији су свакако начелни ставови аутора и њихово стилско уобличење, односно уопште разрада одређене теме, у овом случају

156 Види LEMERLE, *Cinq études*, № 1, l. 195, 215, 249 (у тексту се кодицил пише са једном ламбдом и јавља се колебање у роду).

157 Formulari notarili inediti dell'eta bizantina, l. 4. Уп. Dreizehn Geschäftsformulare, l. 8–9.

158 Formulari notarili inediti dell'eta bizantina, l. 6–7.

159 Μεσαιωνικῆς βιβλιοθήκης, 6, l. 14–15.

160 Dreizehn Geschäftsformulare, l. 13.

161 Une formule d'affranchissement d'esclave, l. 11, 17.

162 Нама су познати: тестамент са кодицилом Светог Христодула Патмоског (1093), *Acta et diplomata Graeca medii aeci. Sacra et profana*, VI, eds. F. MIKLOSICH, I. MÜLLER, Vindobonae MDCCCXC, № XX (кодицил се налази на странама 85–90); тестамент са кодицилом Теодора Скарана (1270–74), *Archives de l'Atchos III. Actes de Xéropotamou, édition diplomatique*, ed. J. BOMPAIRE, Paris 1964, № 9A, l. 88–99; акт (γράμμα) Алексија Анђела уз који је приложен кодицил (1329), *Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès), XIIIe–XVe siècle*, éd. L. BÉNOU, Paris 2000, № 92, l. 21–23. Изгубљени „кодицили“ којима су ослобођени Воилини робови, поменути су претходно у тексту.

163 У скраћеном облику уврштена је и у *Василике*, види 2.2. нап. 88.

ослобођења робова, а не појединости везане за сам предмет писма у смислу документарног или историјског сведочанства. Особине корпуса у целини (који садржи и друга писма у којима уместо имена стоје заменице) сугеришу да је намера састављача била да се збирка посматра као књижевно дело, чија вредност надилази конкретне околности које су узете за повод писама.¹⁶⁴ Уколико се, дакле, поред могућих правних и практичних разлога настанка *Писма* узме у обзир да би једна оваква форма могла да настане и као литерарни израз, отвара се питање ауторове правне и административне писмености која је поткрепила уверљивост таквог израза. То питање се намеће и с обзиром на чињеницу да *Писмо екдикиону*, како је показано, блиско прати структуру образаца који су одиста коришћени за састављање сродних приватноправних исправа у датом периоду. Ту је важно имати на уму да је Евстатије на почетку каријере у Цариграду службовао у црквеној администрацији пре него што је постао професор реторике (у другој половини) шездесетих година XII века.¹⁶⁵ Сам сведочи¹⁶⁶ да је за време патријарха Луке Цариградског (1157–1169/1170) био један од записничара у патријаршијској канцеларији, где му је надређени био будући патријарх, Михаило III, кога је Евстатије доживљавао као свог заштитника. Када је Михаило постао *ѵроѵѵекдик*,¹⁶⁷ заједно са њим у суд прелази и Евстатије као записничар судских пресуда и блиско сарађује са Михаилом који му помаже да савлада сложене изазове нове дужности.¹⁶⁸ На основу претходно описане улоге *ѵроѵѵекдика* (одељак 3), јасно је да се Евстатије из прве руке могао упознати са случајевима робова који су тражили заштиту пред *екдикионом* и релевантним правним формама.

164 KOLOVOU, *Die Briefe*, 10*.

165 KAZHDAN, FRANKLIN, *Studies on Byzantine literature*, 122.

166 Говор посвећен патријарху Михаилу III, *Eustathii Thessalonicensis Opera minora*, *Sermo* 6, 82, ed. P. WIRTH, Berlin 1999.

167 Види "MICHAEL III, patriarch of Constantinople" (A. KAZHDAN), *Oxford Dictionary of Byzantium*, eds. A. KAZHDAN et al., Oxford 1991; MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 301–302.

168 *Eustathii Thessalonicensis Opera minora*, *Sermo* 6, 83–84, ed. P. WIRTH, Berlin 1999; у том периоду постао је и ђакон при Цркви Св. Софије, KAZHDAN, FRANKLIN, *Studies on Byzantine literature*, 119–120.

Прилоџ¹⁶⁹

Упоредни приказ сачуваних заседних докумената о ослобађању робова*

Евстатијево писмо 27, ed. ΚΟΛΟΒΟΥ, 79–80.	Образец IX, ed. ΣΑΘΑΣ, 617–618.	Образец XXXVIII, ed. FERRARI, 63–64.	Образец XIII eds. SIMON / TROIANOS, 294.	Une formule, ed. DAIN, 238–239.
---	---------------------------------	--------------------------------------	--	---------------------------------

а) одређујући опис човека по намери створитеља

Самодовољан (αὐτάρκης) Κ. I. 2–3.	слободан и самовластан (ἐλεύθερον καὶ αὐτεξούσιον) S. 617, l. 23–24.	одликован почастима слободе и самовласности (τῷ τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτεξουσιότητος τιμήματι) F. 63, l. 23–24.	уживалац слободе (ἐλευθερία) S./T. I. 1. друга варијанта увода која се даје на крају обрасца говори о природи која је одредила да сви буду слободни S./T. I. 15–16.	слободан и непородљен, са сопственом вољом и узвишенији од свега видљивог, учесник у бесмртности (ἐλεύθερον καὶ ἀκαταδούλωτον καὶ τῷ ἰδίῳ θελήματι καὶ πάντων τῶν φαινομένων ὑπέρτερον, ἀθανασίας μετέχοντα) D. I. 1–3.
--------------------------------------	---	--	--	--

169 Уп. нап. 15 где су побројана. Будући да је реч о обрасцима или нацртима докумената, датовање или лоцирање преписа не одражава опсег употребе и присутности коришћених шаблона. Претпоставља се да су могли циркулисати у употреби у распону од IX до XIII века (види FERRARI, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina*, 41; HADJINIKOLAU-MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves*, 110–111; SIMON, TROIANOS, *Dreizehn Geschäftsformulare*, 266; ROTMAN, *Byzantine Slavery*, 248, нап. 30). Са наведеним обрасцима докумената, упоредив је и не сасвим целовит документ о ослобађању робинје Хелене (или копија документа) из 1147/48 са подручја Сицилије, објављен у ROGNONI, *Disposer des hommes*, 149–150, коме недостаје уводни део, али садржи елементе које одговарају ставкама од f (с тим да се ослобођење образлаже мотивом спасења душе) до l (πρὸς ἐνδειξιν).

δ) настанак ропства као искварење створеног поретка

<p>кроз мекуштво (τρυφή које се ушуњало у живот: παρεισπίπτω) / кроз похлепу (πλεονεξία)</p> <p>Κ. Ι. 3–12.</p>	<p>кроз похлепу (πλεονεξία која је крадомице ступила на свет: ὑπεισέρχομαι)</p> <p>S. 617, Ι. 25–26.</p>	<p>кроз насиље (καταναγκάζω)</p> <p>F. 63, Ι. 25.</p>	<p>кроз насиље (τυραννίς)</p> <p>S./T. Ι. 3–6.</p> <p>Друга варијанта увода говори о похлепи која је одговорна за крадомице уведено ропство (ὑπεισφέρω).</p> <p>S./T. Ι. 16.</p>	<p>кроз похлепу (πλεονεξία која је ступила међу људе: εισέρχομαι)</p> <p>D. Ι. 3–5.</p>
---	--	---	--	---

ц) ропство које дели јединствени човечански род (који је роб само Господу)

<p>ἀδελφοί δοῦλοι ἡμεῖς ἢ ἰσότης</p> <p>Κ. Ι. 15–18.</p>	<p>τὸ φύσει ὁμόδουλον</p> <p>S. 617, Ι. 25–618, Ι. 2.</p>	<p>τὸ ὁμογενὲς καὶ ὁμόδουλον (Παῦλος:) οὐκ ἔστι δοῦλος ἀλλὰ ἐλεύθερος</p> <p>F. 63, Ι. 24–27.</p>	<p>τοὺς ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματο(ς) διαπλασθέντας</p> <p>S./T. Ι. 3–4.</p>	<p>τὸ ὁμόφυλον</p> <p>D. Ι. 4, 6.</p>
--	---	---	---	---------------------------------------

Δ) позивање на опште (затечене) прилике као разлог за ропски положај дотичних робова

<p>уобичајен и дуго уврежен поредак међу људима</p> <p>Κ. Ι. 19–20: κατὰ ἀκολουθίαν ἀνθρώποις συνήθη καὶ χρόνῳ πολλῶ κρατυνθείσαν</p>	<p>превртљиви усуд земаљског живота</p> <p>S. 618, Ι. 3: ἢ τοῦ βίου τούτου ἄστατος φορά</p>			
---	---	--	--	--

е) образлагање ослобођења жељом да се поступи у духу рестаурације
од Бога створеног поретка

у духу братства (ἀδελφότης) К. I. 12–19.	у духу божанског човекољубља (θεία φιλανθρωπία) S. 618, I. 4–5.			
--	--	--	--	--

φ) начин стицања роба

τὰ κατὰ ἀκολουθίαν περιελθόντα μοι ψυχάρια К. I. 19–20.	S. 618, I. 2: ἀργυρώνητος οἰκέτης	F. 63, I. 27: ἀργυρώνητος οἰκέτης		
--	---	---	--	--

γ) време даривање слободе

после смрти власника К. I. 23–24: ὁπότε τὴν καθ’ ἡμᾶς ζωὴν ἀποθέμενος πρὸς τὴν ἐκεῖσε λῆξιν μετάρω... К. I. 28: ὀπηνίκα δὲ τοῦ μεθ’ ἡμᾶς μετατάξομαι βίου	од часа/дана састављања документа S. 618, I. 5: ἀπὸ τοῦ νῦν S. 618, I. 9: ἀπὸ τὴν σήμερον	од дана састављања документа F. 63, I. 29: ἀπὸ τὴν σήμερον ἡμέραν		од дана састављања документа D. I. 10–11: ἀπὸ τῆς σήμερον
--	---	--	--	---

х) истицање слободе кретања

К. I. 28–30: ἄδεια τὸ ἐντεῦθεν αὐτοῖς ἐνδοθήσεται διάγειν... ἐνθαπερ ἂν βούλοιντο	S. 618, I. 5–6: ... ὡς ἂν ἀδεῶς τε καὶ ἐλευθέρως ἐνθα ἂν ἐθέλης πορεύη...	F. 63, I. 31: ἀπελθεῖν σε ἐνθα καὶ βούλη...		D. I. 12–13: Καὶ ὀφείλει οὗτος διάγειν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἐνθα ἂν προαίρηται καὶ βούληται...
---	---	---	--	---

и) формула којом се ослобођени означава као слободни римски грађанин

K. I. 29: ...ὡς ἐλευθέροις ἐφεῖται Ῥωμαίοις...	S. 618, l. 13–14: ... σὺ δὲ τῇ ἐλευθερίᾳ τιμᾶσθαι καὶ πολίτης Ῥωμαίων ὀνομάζεσθαι.	F. 63, l. 30: ...ἐλεύθερον παντελεύθερον. καὶ πολίτην, ῥωμαῖον. ἢ πολίτιδα ῥωμαῖαν.		D. I. 15: ...ἐλεύθερος παντελεύθερον ῥωμαῖος πολίτης...
---	---	---	--	---

ј) напомена да лица на било који начин повезана са власником, као и било која друга, не могу ослобођене робове поново да породе

K. I. 30–31: καὶ οὐδείς οὔτε τῶν κατὰ γένους αἵμα μοι προσηκόντων, οὔτε τῶν ἄλλως οἰκείων τὲ καὶ γνωρίμων...	S. 618, l. 7–9: Οὔτε οὖν ἐγώ, οὔτε ἄλλος τις ἀπὸ τοῦ μέρους μου, ἢ ἀφ' ἐτέρου προσώπου συγγενικοῦ μου ἴσως ἢ ἄλλοτρίου...	F. 63, l. 31–64, l. 3: ... τῶν πάντων μου κληρονόμων ἢ συνκληρονόμων. ἢ τῶν πάντων μου συγγενῶν τῶν ἀνιόντων ἢ τῶν κατιόντων. ἢ τῶν ἐξ ἀγχιστείας. ἢ τῶν ἐκ πλαγίου. ἢ ποσῶς τῶν διαδόχων ἢ διακατόχων.	S./T. I. 10–12: ... μηδενὶ ἀν(θρώπ)ω...	D. I. 13–14: ... τῶν παίδων καὶ κληρονόμων μου ἢ ἐτέρου συγγενικοῦ προσώπου ἢ καὶ ἄλλοίου
--	---	--	---	---

к) претња за онога ко би намерио да ослобођене поново пороби (санкција)

клетва вишњег Бога K. I. 34–37: ...τῇ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἀρᾶ....	плаћање огромне суме царској длагајни S. 618, l. 12–13: ζημιωθῆναι πρὸς τὸ βασιλικὸν βεστιάριον χρυσᾶ ὑπέρπυρα τόσα			
--	--	--	--	--

λ) напомена да се документ сачињава / уручује ради сигурности (ἀσφάλεια)

Κ. I. 32–33: τοῦ παρόντος ἔγγραφου μου ἀρκέσοντος αὐτοῖς ἀντὶ ἀσφαλείας...	S. 618, l. 14–15: τὸ παρὸν τῆς ἐλευθερίας συμβόλαιον ἐνεχείρισά σοι εἰς ἀσφάλειαν...	F. 64, l. 6–8: τὸ παρὸν τῆς ἐλευθερίας γράμμα ἐγράφη ἐπὶ παρουσίᾳ... καὶ ἐδόθη σοι εἰς ἀσφάλειαν	S./T. I. 12–13: ὡς ἀσφαλ(ῶς) ἐπιδωθέντα αὐτοῖς τὴν παροῦ(σαν) ἐλευθερίαν...	D. I. 17–18: τὴν παροῦσαν ἡμετέραν γραφὴν αὐτῷ πεποιήκαμεν πρὸς ἀσφάλειαν
---	---	--	--	--

μ) потврда или овера (βεβαίωσις; ἐπιβεβαίωσις) и(ли) одзнана / упућивање
документа екдикиону / ѱроѱекдику

Κ. I. 37–38: ὄπερ διὰ πλείονα βεβαίωσιν καὶ τῷ ἱερῷ ἐκδικεῖω ἐμφανισθῆναι ἠθέλησα...		F. 64, l. 5–6: καὶ διὰ τῆς τούτου ἐμφανίας...	S./T. I. 14: πιστωθὲν ὡς σύνηθες παρ' ἡμ(ῶν)	D. I. 18–19: ὀφείλουσαν ἐπιβεβαιωθῆναι καὶ παρὰ τοῦ τιμιωτάτου πρωτεκδίκου τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας
---	--	--	---	--

СКРАЋЕНИЦЕ

D. – *Digesta*B. – *Basilicorum libri*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Acta et diplomata Graeca medii aeci. Sacra et profana, VI, eds. F. MIKLOSICH, I. MÜLLER, Vindobonae MDCCCXC.

Actes d'Ivroun II. Du milieu du XI. siècle a 1204, eds. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSAANTITHOU, V. KRAVARI, H. METRÉVÉLI, Paris 1990.

Actes de Xéropotamou, édition diplomatique, ed. J. BOMPAIRE, Paris 1964.

ANGOLD, M., *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261*, Cambridge 1995.

Basile de Césarée. Sur le Saint-Esprit, ed. B. PRUCHE, Paris 1968.

Basilicorum Libri LX. Series A: Textus. Libri I–VIII, eds. H. J. SCHELTEMA, D. HOLWERDA, N. VAN DER WAL, Groningen 1953–1985.

- BERGER, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Clark NJ 2002 (reprint).
- BINGHAM, J., *Origines Ecclesiasticae: The Antiquities of the Christian Church: With Two Sermons and Two Letters on the Nature and Necessity of Absolution*, vol. 1, London 1846.
- BRENK, F. E., Sheer Doggedness or Love of Neighbor? Motives for Self-Sufficiency in the Cynics and Others, *Illinois Classical Studies*, 27–28, 2002–2003, 77–96.
- BROWING, R., Eustathios of Thessalonike Revisited, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 40, 1995, 83–90.
- BUCKLAND, W. W., *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 2010 (reprint).
- BURGMANN, L., *Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V (= Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte, 10)*, Frankfurt am Main 1983.
- BURGMANN, L., Die Novellen der Kaiserin Eirene, *Fontes minores*, IV, Frankfurt am Main 1981, 1–36.
- Byzantine Monastic Foundation Documents*, eds. J. THOMAS, A. CONSTANTINIDES HERO, Washington 2000.
- CALONGE MATELLANES, A., Algunas observaciones sobre la manumissio in ecclesia, *Revista Española de Derecho Canónico*, 20, 60, 1965, 579–592.
- CAVALLO, G., *The Byzantines*, Chicago 1997.
- Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès), XIIIe–XVe siècle*, ed. L. BÉNOU, Paris 2000.
- Codex Iustinianus (Corpus iuris civilis, vol. 2)*, ed. P. KRÜGER, Berolini 1895.
- Codex Theodosianus: Ad Liv Librorum Manuscriptorum Et Priorum Editionum Fidem Recognovit Et Annotatione Critica*, G. HAENEL, London 2018 (reprint).
- COTSONIS, J., The Virgin and Justinian on Seals of the *Ekklesiekdikoi* of Hagia Sophia, *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2002, 41–55.
- CROWE, M. B., *The Changing Profile of the Natural Law*, Leiden 1977.
- CULLHED, E., Achaeans on Crusade, *Reading Eustathios of Thessalonike*, eds. F. PONTANI, V. KATSAROS, V. SARRIS, Berlin – New York 2017, 285–297.
- DAROUZZÈS, J., *Recherches sur les ὀφικία de l'Eglise byzantine*, Paris 1970.
- Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, ed. J. KODER, Vienna 1991.
- DE WET, C. L., *Preaching Bondage. John Chrysostom and the Discourse of Slavery in Early Christianity*, Oakland 2015.
- Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, ed. F. KOLOVOU, München–Leipzig 2006.
- Digesta (Corpus iuris civilis, vol. 1)*, ed. T. MOMMSEN, Berolini 1889.
- DÖLGER, F., MÜLLER, A., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453: Regesten von 867–1025*, München 2003.
- DÖLGER, F., MÜLLER, A., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453: Regesten von 1025–1204*, München 2003.
- Dreizehn Geschäftsformulare, eds. D. SIMON, S. TROIANOS, *Fontes Minores*, 2, Frankfurt am Main 1977.

- Epitaphius in imperatorem Manuelem I Comnenum*, ed. C. BOURBOUHAKIS, Uppsala 2017.
- Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, ed. K. METZLER, Berlin 2006.
- Eustathii Thessalonicensis Opera minora*, ed. P. WIRTH, Berlin 1999.
- FABBRINI, F., *La manumissio in ecclesia*, Milano 1964.
- FERRARI DALLE SPADE, G., *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii*, Leipzig 1910.
- Formulari notarili inediti dell'eta bizantina, ed. G. FERRARI, *Bulletino dell' Istituto Storico Italiano*, 31, 1910, 41–127.
- FRAKES, R. M., *Contra Potentium Iniurias: The Defensor Civitatis and Late Roman Justice*, München 2001.
- FRAKES, R. M., The Origin of the *defensor civitatis*, *The Classical Journal*, 89, 4, 1994, 337–348.
- GARNSEY, P., *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge 1999.
- GRAF, F., *Roman festivals in the Greek east*, Cambridge 2015.
- Grégoire de Nyssse. *Homélie sur le Notre Père*, eds. C. BOUDIGNON, M. CASSIN, J. SEGUIN, Paris 2018.
- Gregorii Nysseni opera*, vol. 5, ed. P. ALEXANDER, Leiden 1962.
- HADJINIKOLAU MARAVA, A., *Reserches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athènes 1950.
- HALDON, J. F., *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990.
- HARPER, K., *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425*, Cambridge 2011.
- HARRILL, J. A., *The Manumission of Slaves in Early Christianity*, Tübingen 1995.
- HERMAN, E., Zum Asylrecht im byzantinischen Reich, *Orientalia Christiana Periodica*, 1, 1935, 204–238.
- John Kinnamos. Rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*, ed. A. MEINEKE, Bonn 1836.
- Jus Graecoromanum*, t. I, eds. P. ZEPOS, I. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint).
- Jus Graecoromanum*, t. II, eds. P. ZEPOS, I. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint).
- Jus graecoromanum*, t. III, eds. P. ZEPOS, J. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint).
- Jus graecoromanum*, t. IV, eds. J. ZEPOS, P. ZEPOS, Aalen 1962 (reprint).
- KAZHDAN, A., FRANKLIN, S., Eustathius of Thessalonica: The Life and Opinions of a Twelfth-century Byzantine Rhetor, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Paris 1984, 115–196.
- KLEIN, R., *Die Haltung der kappadokischen Bischöfe Basilius von Caesarea, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa zur Sklaverei*, Stuttgart 2000.
- KÖPSTEIN, H., Sklaven in der „Peira“, *Fontes Minores*, 9, 1993, 1–33.
- KÖPSTEIN, H., *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Berlin 1966.
- Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, eds. G. H. BOWERSOCK, P. BROWN, O. GRABAR, Harvard 1999.

LEMERLE, P., *Cinque études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977.

Les Nouvelles de Léon VI le Sage, texte et traduction, eds. P. NOAILLES, A. DAIN, Paris 1944.

MACRIDES, R., Justice under Manuel I Komnenos, four novels on court business and murder, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 199, 99–104.

MACRIDES, R., Perception of the Past in the Twelfth-century Canonists, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 589–600.

MACRIDES, R., Poetic Justice in Patriarchate, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 137–168.

MACRIDES, R., The Competent court, *Kinship and Justice in Byzantium, Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 117–130.

MACRIDES, R., Killing, Asylum and the Law in Byzantium, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th–15th Centuries, Variorum Collected Studies*, Farnham 1990, 509–538.

MAGDALINO, P., *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 2002.

MARGETIĆ, L., O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4, 1, 1973, 5–79.

MERIANOS, G., More than a Shepherd to his Flock: Eustathios and the Management of Ecclesiastical Property, *Reading Eustathios of Thessalonike*, eds. F. PONTANI, V. KATSAROS, V. SARRIS, Berlin 2017, 309–330.

Μεσαιωνικής βιβλιοθήκης, т. 6, ed. K. ΣΑΘΑΣ, Βενετία 1877, № 9.

MOUSOURAKIS, G., *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition*, Berlin 2014.

Not Composed in a Chance Manner, ed. E. BOURBOUHAKIS, Uppsala 2017.

Novellae Constitutiones (Corpus iuris civilis, vol. III), eds. R. SCHÖLL, G. KROLL, Berolini 1895.

Oxford Dictionary of Byzantium, eds. A. KAZHDAN et al., Oxford 1991.

Patrologiae cursus completus, ed. J.-P. MIGNE, Paris 1857–1866.

PRINZING, G., Slavery in Byzantium from 566 until 1453, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Round tables*, eds. B. KRSMANOVIĆ, LJ. MILANOVIĆ, Belgrade 2016, 176–181.

PRINZING, G., On Slaves and Slavery, *The Byzantine World*, ed. P. STEPHENSON, London – New York 2010, 92–102.

PRINZING, G., Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert, *Fontes Minores*, 7, 1986, 1–98.

Reden auf die grosse Quadragesima, ed. S. SCHONAUER, Frankfurt 2006.

RHALLES, K., Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτεκδίκου, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 11, 1936, 286–91.

ROGNONI, C., Disposer des hommes dans la Sicile du XIIe siècle: deux documents grecs inédits, *Νέα Ῥώμη. Rivista di ricerche bizantinistiche*, 9, 2012 (= *Χρόνος συνήγορος. Mélanges André Guillou*, II, éd. L. BENOÛ, C. ROGNONI, Roma 2013), 133–152.

ROTMAN, Y., *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, transl. J. M. TODD, Cambridge–London 2009.

Sancti Patris Nostri Gregorii Theologi Opera, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 35), Paris 1857.

Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Opera Omnia, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 61, 62), Paris 1857–1866.

Sancti Patris Nostri Theodori Studitae Opera Omnia, ed. J.-P. MIGNE (= *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 99), Paris 1860.

SARADI, H., *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Athènes 1992.

SARADI-MENDELOVICI, H., La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile ou ecclésiastique, *Revue des études byzantines*, 46, 1988, 167–180.

SCHLAIFER, R., Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle, *Harvard Studies in Classical Philology*, 47, 1936, 165–204.

SIGNES CODOÑER, J., The Corpus of Leo's Novels, Some suggestions concerning their date and promulgation, *Subcesiva Groningana*, VIII, 2008, 1–34.

SOPHOCLES, E. A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Cambridge 1914.

ŠARKIĆ, S., Stoička filosofija i promena društvenog i pravnog položaja roba u Rimu, *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу*, 8, 1974, 361–376.

THRAEDE, K., 'Gleichheit', *Reallexikon für Antike und Christentum*, 11, Stuttgart 1981.

The Cambridge Companion to the Age of Justinian, ed. M. MAAS, Cambridge 2005.

Une formule d'affranchissement d'esclave, ed. A. DAIN, *Revue des études byzantines*, 22, 1964, 238–240.

VUČETIĆ, M., Die Novelle des Kaisers Iōannēs I. Tzimiskēs über das auf versklavte Kriegsgefangene zu entrichtende Kommerkion, *Fontes Minores*, 12, 2004, 279–329.

WAERDT, P. A. V., Philosophical Influence on Roman Jurisprudence? The Case of Stoicism and Natural Law, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 36, 7, Teilband, 1994, 4851–4900.

WORTLEY, J., *Les récits édifiants de Paul, Évêque de Monembasie, et d'autres auteurs*, Paris 1987.

ZEPOS, P., «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 1981, 17–28.

Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, εκδοθέν, συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, eds. Γ. Α. ΡΑΛΛΗ, Μ. ΠΟΤΛΗ, Αθήνησιν 1859.

БУТЫРСКИЙ, М. Н., Печати великой церкви. Образ сакрального пространства в иконографии византийских моливдовулов, *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, под редакцией А. М. ЛИДОВА, Москва 2006, 465–479.

ЖИВОЈИНОВИЋ, М., Судство у грчким областима српског царства, *Зборник радова Византолошког института*, 10, 1967, 197–249.

Законоправило Свештога Саве, пр. М. М. ПЕТРОВИЋ, Љ. ШТАВЉАНИН ЂОРЂЕВИЋ, Београд 2005.

МАТОВИЋ, Т., Грчки црквени достојанственици у пословима приватног права (XIV век), *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, ур. З. МИРКОВИЋ, Н. КРШЉАНИН, Београд 2016, 121–137.

МАТОВИЋ, Т., *Завештања у архивама свештогорских манастира (XIII–XV век)*, необјављена докторска дисертација, Београд 2017.

МАТОВИЋ, Т., Прилог проучавању средњовековног права: ослобађање у византијским тестаментима, *Анали Правног факултета у Београду*, 64, 1, 2016, 238–259.

Нови завјет Господа нашега Исуса Христа, прев. комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд 2009.

ОСТРОГОРСКИ, Г., *Историја Византије*, Београд 1959.

ПАВЛОВ, А., Греческая запись о церковномъ судѣ надъ убійцами, прибѣгающими подъ защиту церкви, *Византийский временник*, 4, 1897, 155–159.

СОЛОВЈЕВ, А., Судије и суд по градовима Душанове државе, *Гласник Скопског научног друштва*, 7–8, 1929–30, 147–164.